

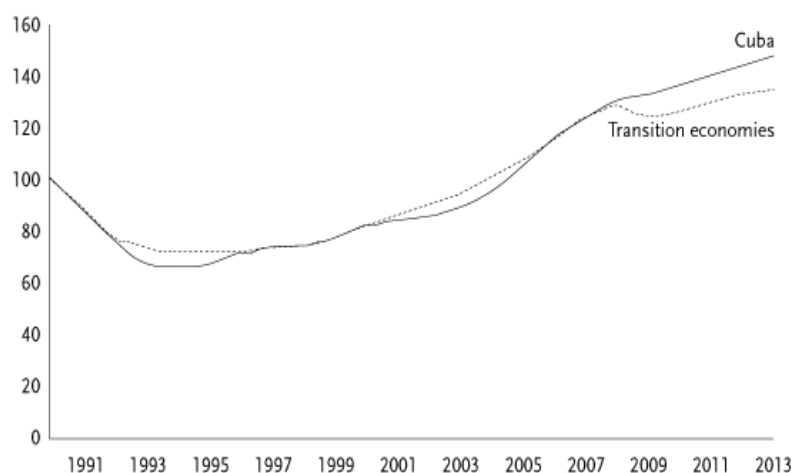
Η απροσδόκητη Κούβα

της Emily Morris (Πηγή: New left review 7-8/2014)

Τποια είναι η ετυμολογία για την οικονομία της Κούβας, σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα μετά την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ; Η ιστορία που λένε διάφοροι είναι απλή, με σαφές μήνυμα. Περιγράφει μια κυκλική εναλλαγή της κυβερνητικής πολιτικής ανάμεσα σε στιγμές πραγματιστικής παράδοσης στις δυνάμεις της αγοράς, στις οποίες οφείλεται οποιαδήποτε πρόοδος, και περιόδους ιδεολογικής αυστηρότητας και ανάκτησης του κρατικού ελέγχου, στις οποίες οφείλονται όλες οι οικονομικές δυσκολίες.[1] Οι εκ των ΗΠΑ παρατηρητές της Κούβας ήταν σίγουροι ότι η οικονομία του κρατικού σοσιαλισμού αντιμετώπιζε άμεση κατάρρευση. « Η Κούβα χρειάζεται θεραπεία-σοκ - μια ταχύτατη μεταβολή προς τις ελεύθερες αγορές», αυτό διακήρυσσαν. Η ανασύλωση του καπιταλισμού στο νησί ήταν «αναπόφευκτη», η όποια καθυστέρηση όχι μόνο θα εμπόδιζε την οικονομική επίδοση, αλλά θα επέφερε σοβαρό ανθρώπινο κόστος και θα απαξίωνε τις κοινωνικές κατακτήσεις της Κούβας. Με δεδομένη την πείσμονα άρνηση να ξεκινήσει μια πορεία φιλελευθεροποίησης και ιδιωτικοποιήσεων, η «τελευταία ώρα» του Φιντέλ Κάστρο είχε επιτέλους φτάσει. [2]

Το πρόβλημα αυτής της αφήγησης είναι ότι, καταφανώς, η πραγματικότητα δεν επιβεβαίωσε τις προβλέψεις της. Αν και η Κούβα αντιμετώπισε εξαιρετικά σοβαρές καταστάσεις -υπέστη το χειρότερο εξωγενές σοκ από όλες τις χώρες-μέλη του σοβιετικού μπλοκ και, εξαιτίας του μακροχρόνιου αμερικανικού εμπορικού αποκλεισμού, αντιμετώπισε επίσης ένα μοναδικά εχθρικό διεθνές περιβάλλον— η οικονομία της είχε την ίδια επίδοση με τις άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, όντας 13^η στην κατάταξη μεταξύ των 27 για τις οποίες διαθέτει πλήρη στοιχεία η Παγκόσμια Τράπεζα. Όπως δείχνει το Σχεδιάγραμμα 1, η τροχιά της οικονομικής μεγέθυνσής της ακολούθησε τη γενική τάση των «οικονομιών της μετάβασης»: μια βαθιά ύφεση στις αρχές της δεκαετίας του 1990, την οποία ακολούθησε η ανάκαμψη που χρειάστηκε μια δεκαετία περίπου για να επαναφέρει το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα στα επίπεδα του 1990, ενώ το 2013 το κατά κεφαλήν εισόδημα είχε αυξηθεί περίπου 40% σε σχέση μ' αυτό του 1990. [3]

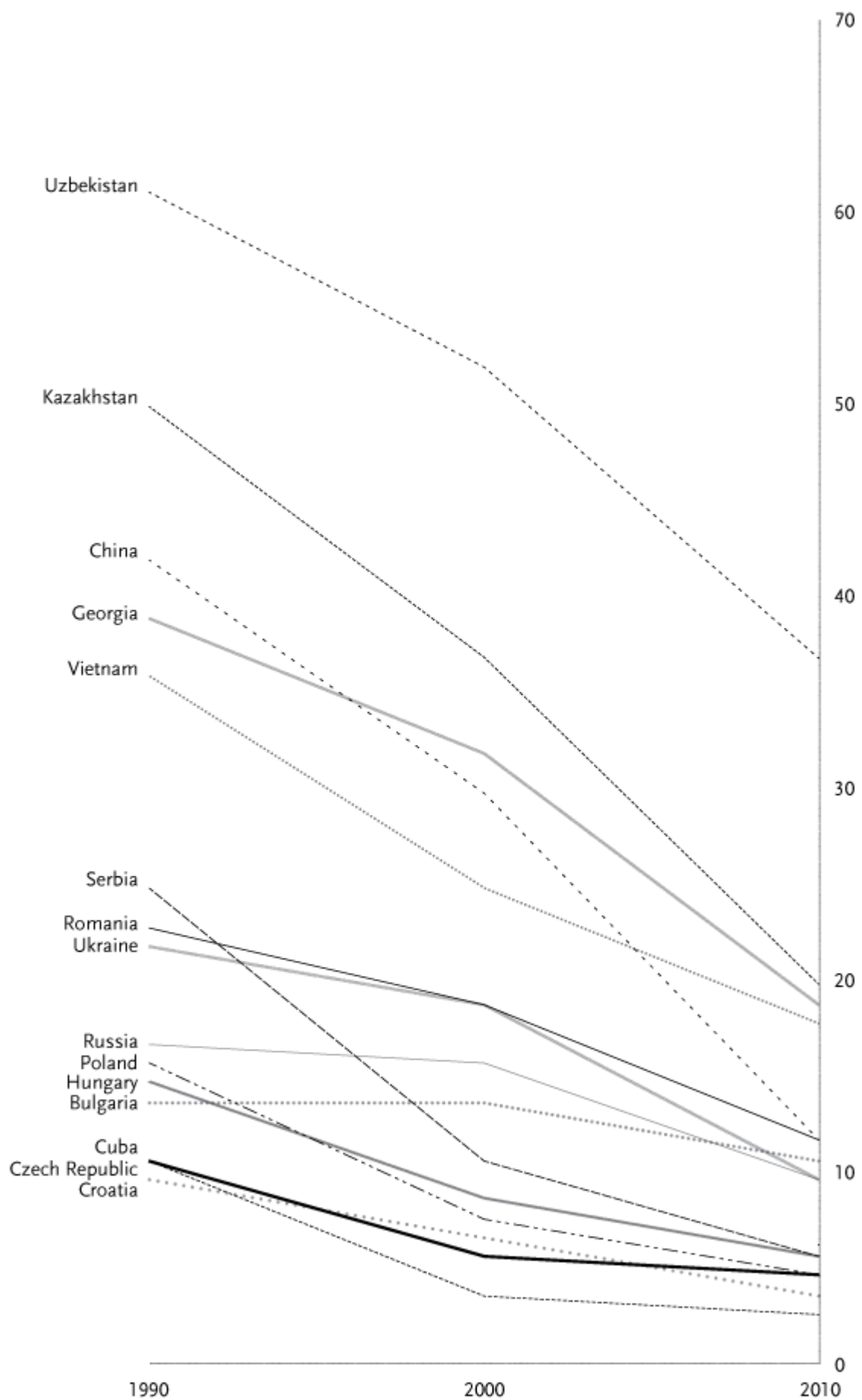
FIGURE I: *Real GDP per head, Cuba and transition economies, 1990–2013**

* Index 1990=100. Sources: Data for transition economies (ex-Comecon, minus Vietnam and Mongolia) from EBRD, Transition Report and Economist Intelligence Unit, Country Data; Cuban data from Oficina Nacional de Estadísticas e Información (ONEI), Anuario Estadística de Cuba, various years.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Κουβανοί πέρασαν μεγάλες οικονομικές δυσκολίες από το 1990, αλλά από την άποψη των κοινωνικών αποτελεσμάτων οι άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ ήταν σε πολύ χειρότερη κατάσταση. Όπως δείχνει το Σχεδιάγραμμα 2, η βρεφική θνησιμότητα στην Κούβα το 1990 ήταν 11/1.000, ήδη σε πολύ καλύτερο επίπεδο από ό,τι ίσχυε κατά κανόνα στην ΚΟΜΕΚΟΝ. Το 2000 είχε μειωθεί στο 6/1.000, βελτίωση πολύ ταχύτερη από πολλές κεντροευρωπαϊκές χώρες που είχαν μπει κάτω από της φτερούγες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σήμερα είναι 5/1.000 -πολύ καλύτερο επίπεδο από ό,τι στις ΗΠΑ, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ΟΗΕ, και πολύ καλύτερο από τον μέσο όρο της Λατινικής Αμερικής. Τα στοιχεία για το προσδόκιμο ζωής, που παρουσιάζονται στο Σχεδιάγραμμα 3, εμφανίζουν την ίδια εικόνα : στην Κούβα, το προσδόκιμο ζωής αυξήθηκε από τα 74 στα 78 χρόνια στην πορεία της δεκαετίας του 1990, παρά την ελαφρά άνοδο της θνησιμότητας σε ευάλωτες ομάδες κατά τη διάρκεια των πιο δύσκολων ετών. [4] Σε άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, κατά τη δεκαετία του 1990, η αυξανόμενη φτώχεια συνέβαλε σε μια μέση μείωση του προσδόκιμου ζωής από τα 69 στα 68 χρόνια. Σήμερα, στην Κούβα υπάρχει ένας από τους υψηλότερους δείκτες προσδόκιμου ζωής των χωρών του πρώην σοβιετικού μπλοκ και από τους υψηλότερους στη Λατινική Αμερική.

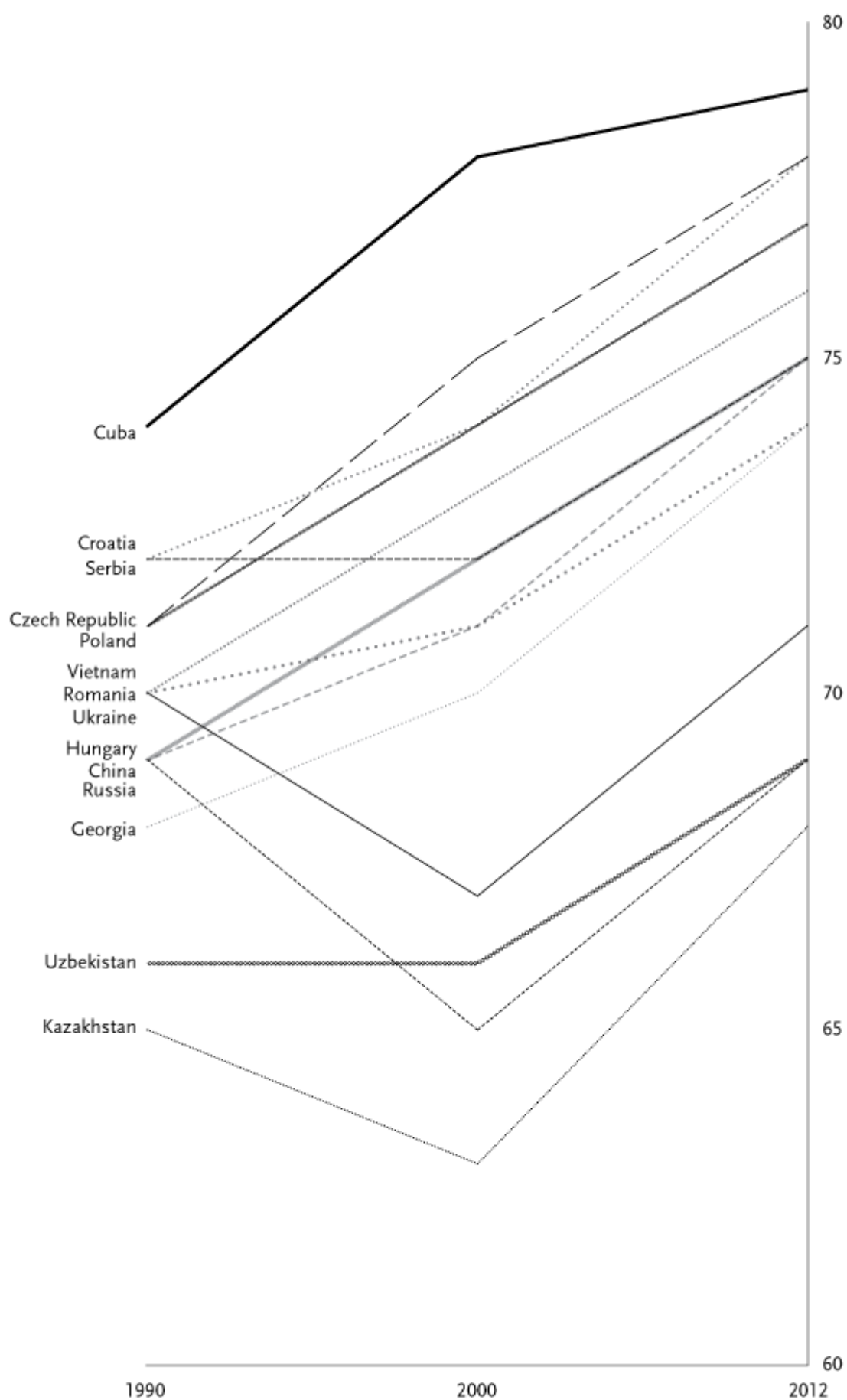
FIGURE 2: *Infant mortality rates, selected countries, 1990–2010*

Source: World Health Organization

FIGURE 3: *Life expectancy at birth, selected countries, 1990–2012*

Source: World Health Organization

Η άποψη από το Μαϊάμι

Αυτά τα αποτελέσματα αγνοούνται κατά το πλείστον από τον κατεστημένο εξειδικευμένο σχολιασμό έξω από το νησί, ένα πεδίο το οποίο υπάρχει κυρίως στις ΗΠΑ και χρηματοδοτείται απ' αυτές και στο οποίο κυριαρχούν σε συντριπτική αναλογία οι εμιγκρέδες «κουβανολόγοι», όπως οι ίδιοι αυτοχαρακτηρίζονται, που είναι φανατικοί εχθροί του καθεστώτος της Αβάνας. [5] Στους κορυφαίους «κουβανολόγους» από το 1970 συγκαταλέγονται ο Καρμέλο Μέσα-Λάγκο, του Πανεπιστημίου του Πίτσμπουργκ, «ο κοσμήτορας των κουβανικών μελετών» και συγγραφέας άνω των τριάντα βιβλίων και ο συχνά συν-συγγραφέας του Χόρχε Πέρες-Λόπες, διευθυντής των διεθνών οικονομικών υποθέσεων του αμερικανικού υπουργείου Εργασίας, ένας από τους βασιικούς διαπραγματευτές της ΝΑΦΤΑ και επί μακρόν επικεφαλής της Ένωσης για τη Μελέτη της Κουβανικής Οικονομίας. Η ετήσια έκδοση της ένωσης αυτής, *Cuba in Transition*, που εκδίδεται στο Μαϊάμι, παρουσίασε μια σειρά από σχέδια για την αναδιάρθρωση της οικονομίας του νησιού σε καπιταλιστικές κατευθύνσεις. Όπως υποδεικνύει και ο τίτλος του, οι κουβανολόγοι λειτουργούσαν εντός του πλαισίου των «οικονομικών της μετάβασης», που αναπτύχθηκαν ως κλάδος των αναπτυξιακών οικονομικών στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με σκοπό να χειριστούν το άνοιγμα των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ στο δυτικό κεφάλαιο. Αυτό το μοντέλο στηριζόταν στη Συναίνεση της Ουάσιγκτον, ένα πλαίσιο πολιτικής που είχε αποκρυσταλλωθεί με βάση τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν στις χρεωμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής από το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα στη δεκαετία του 1980. [6] Οι πολιτικές κατευθύνσεις του είχαν ως στόχους το άνοιγμα της εγχώριας οικονομίας στις ροές του παγκόσμιου κεφαλαίου, την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων περιουσιακών στοιχείων, την κατάργηση των κρατικών ρυθμίσεων για τους εργατικούς μισθούς και τις τιμές και την περικοπή των κοινωνικών δαπανών - αυτό το πρόγραμμα εφαρμόστηκε σε όλη την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, όπως και στην πρώην Σοβιετική Ένωση, από τεχνοκράτες και συμβούλους του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας, της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης, από την USAID (αμερικανική υπηρεσία για την ξένη βοήθεια) και από άλλους διεθνείς οργανισμούς. Μεταξύ των πρώτων εκδόσεων σ' αυτό το πεδίο ήταν το βιβλίο *The Road to a Free Economy* (1990), του αναγνωρισμένου οπαδού του Χάγιεκ János Kornai. Μέσα σε λίγα χρόνια, είχε αναπτυχθεί ένας ολόκληρος κλάδος περί τη «μετάβαση» που υποστήριζε αξιωματικά ότι μόνο ένας δρόμος μπορούσε να ακολουθηθεί -- από τη σχεδιασμένη κρατική σοσιαλιστική οικονομία στον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς. Η αντίσταση δεν ήταν μόνο μάταιη, αλλά και θα είχε κόστος, διότι οι επιμέρους μεταρρυθμίσεις ήταν «καταδικασμένες να αποτύχουν». [7] Όταν οι «χώρες της μετάβασης» βυθίστηκαν στην ύφεση μετά το 1990, για τις δυσκολίες τους κατηγορήθηκαν οι πολιτικές ελίτ που έπαιρναν τα μέτρα με μισή καρδιά: η ουσία ήταν «ταχύτητα και κλίμακα» και επίσης ήταν επιτακτικό να χρησιμοποιήσουν το πλεονέκτημα της «ασυνήθιστης πολιτικής κατάστασης» της περιόδου. [8]

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, αρκετοί παράγοντες οδήγησαν στην τροποποίηση της περί μετάβασης ορθοδοξίας. Πρώτον, η σταθεροποίηση των φιλοδυτικών καθεστώτων στις περισσότερες χώρες του πρώην σοβιετικού μπλοκ μείωσε την αίσθηση του πολιτικά επείγοντος. Δεύτερον, η έντονη αντίθεση ανάμεσα στις ιδιωτικοποιημένες οικονομίες των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ --και τα απογοητευτικά αποτελέσματα των προγραμμάτων διαρθρωτικής προσαρμογής στη Λατινική Αμερική και την Αφρική-- και στη μεγάλη κρατικά διευθυνόμενη ανάπτυξη της Κίνας και των νέων βιομηχανικών χωρών της Ανατολικής Ασίας ήταν πολύ εξόφθαλμη για να αγνοηθεί. Η αναδυόμενη Μετα-Συναίνεση της Ουάσιγκτον έδωσε περισσότερη

έμφαση στους Θεσμούς και στη «χρηστή διακυβέρνηση». Οι οικονομολόγοι της μετάβασης έρχονταν πίσω και καταϊδρωμένοι από τους συναδέλφους τους των οικονομικών της ανάπτυξης όσον αφορά αυτή τη μεταβολή, αλλά στο γύρισμα της χιλιετίας ένα εγχειρίδιο που είχε απήχηση αναγνώριζε την «αφυπνιστική» απόκλιση ανάμεσα στις προβλέψεις τους και στα πραγματικά αποτελέσματα -- έτσι τα οικονομικά της μετάβασης ανέπτυξαν τη δική τους «μετά-» αντίληψη όσον αφορά τη Συναίνεση της Ουάσιγκτον. [9] Όμως, αν και δόθηκε μικρότερη έμφαση στην ταχύτητα των μεταρρυθμίσεων, «το προχώρημα της μετάβασης» θεωρούνταν ακόμη η βασική εξήγηση για την οικονομική επιτυχία και τα προβλήματα αποδίδονταν μονίμως στην ανεπαρκή οικονομική φιλελευθεροποίηση.

Η κατεστημένη κουβανολογία έμεινε σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένη στο μοντέλο της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον. Θεωρούσε τα «ενάντια στην αγορά χαρακτηριστικά» της κουβανικής πολιτικής υπεύθυνα για τη βαθιά ύφεση του 1990-1993 και τις στερήσεις της *período especial* (ειδικής περιόδου), ενώ στους εξωγενείς παράγοντες απέδιδε δευτερεύουσα σημασία. Σε ευθυγράμμιση με την κριτική των επιμέρους μεταρρυθμίσεων, ο Μέσα-Λάγος επιτέθηκε στα μέτρα του 1994 που πήρε η Κούβα ως «άτολμα» και «χωρίς ολόθυμη υποστήριξη». [10] Η συνήθης εξήγηση της κουβανικής πολιτικής είναι πολύ απλή: είναι αποτέλεσμα του «πεισματικού δογματισμού» του προέδρου, της «απέχθειάς του για τις μεταρρυθμίσεις υπέρ της αγοράς, της προθυμίας του να τσακίσει εκείνους που του εναντιώνονται και να συμπαρασύρει όλη τη χώρα μαζί του σ' αυτή την αντίθεσή του». Ελάχιστοι σχολιαστές διεύρυναν κάπως το πεδίο στο οποίο προσήπταν τις κατηγορίες τους: ο Ρουμπέν Μπέριος στιγματίζει τη γερασμένη ηγεσία και τους άκαμπτους γραφειοκράτες που είναι κολλημένοι στις παλιές συνήθειες, ο Μαουρίσιο Ντε Μιράντα Παρόντο βλέπει αντίσταση στις καπιταλιστικές μεταρρυθμίσεις από όλο το στρώμα που κυβερνά. [11] [Κατά τη γνώμη όλων αυτών], το ότι δεν εφαρμόστηκαν οι πολιτικές της «μετάβασης» οδήγησε σε χρεοκοπία την κουβανική οικονομία, ενώ πιο πρόσφατα υποστήριξαν ότι αυτή η αποτυχία την έχει καταστήσει απλό εξάρτημα της Βενεζουέλας.

Η άποψη από την Αβάνα

Ο άξονας Πίτσμπουργκ-Μαϊάμι τείνει να παραβλέπει δύο βασικές πλευρές στις οποίες διέφερε η κουβανική εμπειρία από την εμπειρία των πληθυσμών των κεντροευρωπαϊκών χωρών που ανήκαν στην πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Πρώτον, οι μνήμες της ακραίας φτώχειας και στέρξης που συνδέονται με το προ-κομμουνιστικό σύστημα από κοινού με τη σχετική δύναμη των επιτευγμάτων της Κούβας στους τομείς της υγείας και της παιδείας πριν από το 1989 καθιστούν πολύ απρόθυμο τον πληθυσμό της για ριζικές υπέρ της αγοράς μεταρρυθμίσεις. Δεύτερον, ενώ το εθνικό αίσθημα στην Κεντρική Ευρώπη ενστερνίστηκε τη «μετάβαση» ως απελευθέρωση από τη ρωσική κυριαρχία, στην Κούβα η μετάβαση εκλαμβάνεται από τον πληθυσμό ως απειλή για την εθνική κυριαρχία προερχόμενη από τον ιστορικό άρπαγα, τις ΗΠΑ. Αυτή είναι η θεώρηση των Κουβανών οικονομολόγων και πολιτικών. [12] Σύμβουλοι και αξιωματούχοι δεν μιλούν με όρους «μετάβασης», αλλά μάλλον «προσαρμογής» -- ως αντίδραση στη ριζική αλλαγή των εξωτερικών συνθηκών, μέσα στις παραμέτρους που θέτει η εθνική κυριαρχία και η σοσιαλιστική ιδεολογία. Αυτό συνεπάγεται ένα πιο ευέλικτο πολιτικό πλαίσιο από την άκαμπτη, ιδεολογικά καθοδηγούμενη απόρριψη της μεταρρύθμισης που περιγράφουν οι κουβανολόγοι. Οι οικονομολόγοι και οι διαμορφωτές της πολιτικής εξέφρασαν αυτές τις παραμέτρους με όρους αρχών (*principios*) μάλλον παρά ως μαρξιστική-λενινιστική δοξασία ή «κομματική γραμμή». Αυτές οι αρχές περιλάμβαναν πάντα τη διατήρηση της εθνικής κυριαρχίας, των *logros de la revolución*— των κατακτήσεων /επιτευγμάτων της επανάστασης στην υγεία, την παιδεία, την κοινωνική ισότητα και την πλήρη απασχόληση και την «επαναστατική ηθική», που εμπεριέχει μια σθεναρή επίσημη στάση

ενάντια στη διαφθορά και αποδοκιμασία της κραυγαλέας επίδειξης. [13] Αυτές οι αρχές επιβάλλουν διακριτούς περιορισμούς στις πολιτικές επιλογές.

Οι εσωτερικές συζητήσεις για την οικονομική πολιτική σε μεγάλο βαθμό δεν είναι ορατές στους ξένους παρατηρητές, συμπεριλαμβανομένων των κουβανολόγων που εδρεύουν στις ΗΠΑ. Εν μέρει αυτό οφείλεται στην κλειστή πολιτική διαδικασία της Κούβας και στον κρατικό έλεγχο των ΜΜΕ, με αποτέλεσμα πολλοί εξωτερικοί σχολιαστές να εξαρτούν τις κρίσεις τους από φήμες. Το μεγαλύτερο μέρος των όσων φτάνουν στις ΗΠΑ προέρχεται από επιλεκτικές αναφορές ομάδων αντιφρονούντων που χρηματοδοτούνται είτε από τις οργανώσεις των εμικρέδων είτε από αμερικανικά προγράμματα και χρησιμεύουν πρωτίστως για να επιβεβαιώνουν τις προκαταλήψεις της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον. Οι περίπλοκες διαδικασίες συζήτησης, διαμόρφωσης της πολιτικής και προσαρμογής, όπου δεν επικρατούν πάντα οι προτάσεις των ηγετών, έμειναν κλειστές για τους εξωτερικούς παρατηρητές. Όπως και οι μόνιμοι κύκλοι συναντήσεων στις γειτονίες, στις περιφέρειες και σε εθνικό επίπεδο που εντάσσονται στη δομή του συστήματος της Λαϊκής Εξουσίας και όπου διεξάγονται συνεχείς συζητήσεις μεταξύ οικονομολόγων, που τροφοδοτούν την πολιτική διαβούλευση.

Ερευνητές από το *Centro de Estudios de la Economía Cubana* (ceec -Κέντρο Μελετών της Κουβανικής Οικονομίας), το *Centro de Investigaciones sobre la Economía Internacional* (ciei - Κέντρο Ερευνών της Διεθνούς Οικονομίας), το *Centro de Investigaciones de la Economía Mundial* (ciem - Κέντρο Ερευνών της Παγκόσμιας Οικονομίας), το *Instituto Nacional de Investigaciones Económicas* (inie -Εθνικό Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών) στο υπουργείο Οικονομίας και Σχεδιασμού—και, μέχρι το 1996, από το *Centro de Estudios de las Americas* (cea - Κέντρο Μελετών της Αμερικής)— συμμετείχαν σε κανονικά σεμινάρια με τους διαμορφωτές της πολιτικής, διερευνώντας τις αδυναμίες του υπάρχοντος συστήματος και συζητώντας μέτρα αντιμετώπισής τους. Ομάδες εργασίας που συγκρότησε το ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου της Αβάνας εξέτασαν τα διαφορετικά μοντέλα σοσιαλισμού και την εφαρμογή τους στην Κούβα, τα προβλήματα σε τομεακό οικονομικό επίπεδο, προτάσεις για τη μεταρρύθμιση της διοίκησης των επιχειρήσεων και τις επιπτώσεις, πολιτικές και φιλοσοφικές, του τέλους του σοβιετικού μπλοκ. Τα κείμενά τους -που δημοσιεύτηκαν από το *Economía Cubana: Boletín Informativo*, του Κέντρου Ερευνών της Παγκόσμιας Οικονομίας, και από το *Cuba: Investigación Económica*, του Εθνικού Ινστιτούτου Οικονομικών Ερευνών, όπως και από άλλες εκδόσεις— τείνουν να ακολουθούν το επίσημο ύφος του διαλόγου, που μπορεί να κρύβει τη σημασία τους για τους εξωτερικούς παρατηρητές. Σημαντικές αναλυτικές ιδέες μπορεί να θάβονται μεταξύ δυσκίνητων ιστορικών στοχασμών, αποσπασμάτων από ομιλίες ηγετών και επαίνων για τα επιτεύγματα. Επίσης το λεξιλόγιο δεν είναι οικείο. Αντί της ιδιολέκτου του ΔΝΤ, οι Κουβανοί οικονομολόγοι αναφέρονται σε «τροποποίηση», «επικαιροποίηση», «χρήση των μηχανισμών της αγοράς», «προσαρμογή» των διαχειριζόμενων τιμών, μέτρα «αποκέντρωσης» και «αναδυόμενες» οικονομικές διαδικασίες. Ερμηνευμένα μέσω του φακού «μετάβαση-ή- καταστροφή» των κουβανολόγων, όλα αυτά ισοδυναμούν με μη συζήτηση και επιβεβαιώνουν την υποψία τους ότι η πολιτική καθορίζεται εξ ολοκλήρου από τα προεδρικά καπρίτσια. [14]

Βεβαίως, υπάρχει ένα φάσμα εξωτερικού σχολιασμού για το νησί που δεν ανήκει στην κατεστημένη «κουβανολογία». Εδώ μπορεί να διακρίνει κανείς τρεις προσεγγίσεις. Πρώτον, εκείνους που συμπαθούν ή απολογούνται για το καθεστώς, οι οποίοι συγκρούονται με τις αρνητικές προκαταλήψεις της κουβανολογίας δίνοντας μια πολύ θετική χροιά στις πραγματικότητες της Κούβας. Όπως και οι θεωρητικοί της μετάβασης, παρουσιάζουν ότι υπάρχει μόνο μία επιλογή, ή αντίσταση ή μετάβαση στον καπιταλισμό, αλλά επαινούν την πρώτη και οικτίζουν κάθε άνοιγμα στην αγορά ως «παράδοση στο αναπόφευκτο». [15] Μια δεύτερη

ομάδα θα μπορούσε να περιγραφεί ως επικριτικοί φίλοι: είναι πιο θετικοί απέναντι στους σκοπούς των Κουβανών πολιτικών και πιο πρόθυμοι να αναγνωρίσουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα, αλλά όπως οι κουβανολόγοι συνδέουν την πρόοδο της «μετάβασης» με την οικονομική επίδοση και υποστηρίζουν ότι τα βάσανα της Κούβας οφείλονται στην ανεπαρκή «συστημική αλλαγή». [16] Τέλος, ένας μικρός αριθμός οικονομολόγων επιχείρησε να αναλύσει την ανάπτυξη της Κούβας βάσει των δικών της όρων, χωρίς τελεολογικές υποθέσεις, σε μια συγκριτική προοπτική. Βάσει αυτών των ερευνών, ο Χοσέ Μαρτς-Ποκέτ υπέδειξε ότι η οικονομική πολιτική της Κούβας μπορεί να προσφέρει μια εναλλακτική σ' αυτήν των χωρών της «μετάβασης», μια εναλλακτική που είναι εκ φύσεως εξελικτική και πειραματική. Ο Κλάες Μπρουντένιους, συγκρίνοντας τα ισχυρά και αδύναμα σημεία της με εκείνα του Βιετνάμ και της Κίνας, όπως επίσης των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, διαστακτικά καταλήγει στο ότι μπορεί να δημιουργήσει μια «οικονομία της αγοράς με κουβανικά χαρακτηριστικά». [17]

Με δεδομένη την έμμεση σύγκριση του κατεστημένου σχολιασμού ανάμεσα στην πορεία της Κούβας και σ' εκείνη των οικονομιών της «μετάβασης», είναι αξιοσημείωτο το ότι οι αυθεντικά συγκριτικές μελέτες είναι σχετικά σπάνιες. Εν μέρει, αυτό μπορεί να οφείλεται στο πρόβλημα της επαλήθευσης αμέτρητων συνόλων δεδομένων, αλλά αντανάκλα επίσης μια γενική τάση μεταξύ των κουβανολόγων να εστιάζουν αποκλειστικά στο νησί της καταγωγής τους. [18] Ταυτόχρονα, οι οικονομολόγοι της «μετάβασης» του κατεστημένου ρεύματος, που κάνουν εκτενή χρήση των συγκριτικών πλαισίων --είναι ένα από τα δυνατά τους σημεία-- τείνουν να συγκεντρώνουν την προσοχή στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, την πρώην ΕΣΣΔ ή στις αντιθέσεις Ρωσίας-Κίνας, αγνοώντας το φως που θα μπορούσε να ρίξει σ' αυτές τις συγκρίσεις η διακριτή πορεία της Κούβας. Συνεπώς, αυτά που ακολουθούν θα είναι μια αναλυτική αφήγηση, που ιχνηλατεί την εξέλιξη της κουβανικής πολιτικής της προσαρμογής --από την αρχική αντιμετώπιση της κρίσης μέχρι τη σταθεροποίηση, την αναδιάρθρωση και τον πιο πρόσφατο κύκλο μεταρρυθμίσεων υπό τον Ραούλ Κάστρο-- σε συγκριτική προοπτική. [19] Δεν στοχεύουν μόνο να υπογραμμίσουν τα προβλήματα των υπάρχουσών ερμηνειών, αλλά να συμβάλουν σε μια πιο γόνιμη συζήτηση της πορείας της Κούβας και, γενικότερα, στο εκ νέου άνοιγμα του θέματος των στρατηγικών εναλλακτικής ανάπτυξης για τις μικρές χώρες σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο.

1. Αντιμετώπιση της κρίσης

Απ' όλες τις χώρες του σοβιετικού μπλοκ, η Κούβα ήταν η πιο ευάλωτη στην κατάρρευση της ΕΣΣΔ. Ήταν σχεδόν αναγκασμένη να αναπτύξει σχέσεις με την ΚΟΜΕΚΟΝ, στην οποία εντάχθηκε το 1970, λόγω του αμερικανικού εμπάργκο που επέβαλε η κυβέρνηση Κένεντι το 1962, ύστερα από την αποτυχία της καθοδηγούμενης από τη CIA στρατιωτικής επέμβασης ένα χρόνο πριν, το οποίο απέκοψε τις σχέσεις του νησιού με τον ιστορικό εμπορικό εταίρο του. Στη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και 1980, η Κούβα αναπτύχθηκε εξαρτώμενη σε μεγάλο βαθμό από την ΕΣΣΔ όσον αφορά το εμπόριο και τη χρηματοδότηση. Η οικονομία στηριζόταν ως επί το πλείστον στις εξαγωγές ζάχαρης, για τις οποίες η Κούβα λάμβανε μια προτιμησιακή τιμή -- 0,42 δολ. /λίβρα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σε σύγκριση με την τιμή της διεθνούς αγοράς που ήταν 0,09 δολάρια. Οι εισαγωγές ισοδυναμούσαν με το 40% του ΑΕΠ και σ' αυτές συγκαταλέγονταν το 50% του εφοδιασμού του νησιού με τρόφιμα, το 90% του πετρελαίου του και ουσιώδεις για τη γεωργία και τη βιομηχανία εισροές. Ένα εμπορικό έλλειμμα 3 δισ. δολαρίων χρηματοδοτούνταν από την ΕΣΣΔ με γενναιοδωρους όρους. Ύστερα από τις απόπειρες να μετατρέψουν τις συμφωνίες της ΚΟΜΕΚΟΝ σε σκληρό νόμισμα, τον Ιανουάριο του 1990, οι διμερείς διευθετήσεις με την ΕΣΣΔ κατέρρευσαν εντελώς, το 1991. [20] Σταμάτησαν να έρχονται στο νησί τρόφιμα, καύσιμα και εισροές συντελεστών παραγωγής. Η κλίμακα αυτού του

εξωγενούς σοκ είναι εμφανής από τα συγκριτικά δεδομένα όσον αφορά τα έσοδα από τις εξαγωγές, την εξωτερική πίστωση και την εισαγωγική ικανότητα.

Στην περίπτωση της Κούβας, τα έσοδα από τις εξαγωγές πλήγηκαν ιδιαίτερα σκληρά, καθώς εξαρτιόνταν από το πριμ της τιμής της ζάχαρης και το νησί δεν μπορούσε να στραφεί σε άλλους εμπορικούς εταίρους [λόγω του εμπάργκο]. Στις περισσότερες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, τα έσοδα από τις εξαγωγές είχαν ανακτήσει το 1993 το επίπεδο του 1990. Στην Κούβα, ήταν κατά 79% χαμηλότερα - από 5,4 δισ. δολάρια σε 1,2. Η Αβάνα υπέστη επίσης πολύ σκληρό πλήγμα όσον αφορά την εξωτερική χρηματοδότηση. Η σοβαρότητα του σοκ συνδυάστηκε με την αιφνίδια απώλεια εξωτερικής πίστωσης και έλλειψη νέων πηγών χρηματοδότησης. Ενώ οι χώρες της «μετάβασης» χρηματοδοτούνταν από το ΔΝΤ, την Παγκόσμια Τράπεζα και την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης για τη μετά-ΚΟΜΕΚΟΝ προσαρμογή τους, οι αμερικανικές κυρώσεις στην Κούβα σήμαιναν ότι δεν μπορούσε να παρασχεθεί τέτοιου είδους χρηματοδότηση. Στα έτη 1991-1996, τα συνολικά καθαρά κρατικά δάνεια προς τις οικονομίες της «μετάβασης» ανήλθαν σε 112 δολάρια κατά κεφαλήν, ενώ προς την Κούβα ήταν 26 δολάρια. [21] Η απειλή της αμερικανικής υπηρεσίας ξένων περιουσιακών στοιχείων ότι θα ασκήσει διώξεις σε χρηματοπιστωτικά ιδρύματα τρίτων χωρών για συναλλαγές με την Κούβα σήμαινε ότι η πρόσβαση της σε εμπορική πίστωση κατά τη διάρκεια της κρίσης ήταν περιορισμένη σε ακραίο βαθμό.

Το αποτέλεσμα της κατάρρευσης των εσόδων από τις εξαγωγές και της εξωτερικής πίστωσης ήταν μια οξεία συρρίκνωση της ικανότητας της Κούβας να πραγματοποιεί εισαγωγές, αντίστοιχη της οποίας δεν υπήρξε σε καμιά άλλη από τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Ανάμεσα στο 1990 και το 1993, η κατά 70% μείωση της εισαγωγικής δαπάνης συνέτριψε την αναλογία εισαγωγών/ΑΕΠ από 40%, που ήταν ένα από τα υψηλότερα ποσοστά σ' αυτή την ομάδα χωρών, στο 15%, σε ένα από τα χαμηλότερα, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης. Το 1993, η Κούβα είχε πολύ λιγότερα χρήματα διαθέσιμα για να καλύψει τις συνολικές ανάγκες της σε εισαγωγές από όσα δαπανούσε το 1990 μόνο για καύσιμα και τρόφιμα. Ταυτόχρονα, οι προσπάθειες της Κούβας να δημιουργήσει ξανά έσοδα σε ξένο συνάλλαγμα εμποδίζονταν από τις κυρώσεις που απέκλειαν την πρόσβαση όχι μόνο στις αγορές των ΗΠΑ, αλλά και σε δάνεια ή αναπτυξιακή βοήθεια από τα περισσότερα πολυμερή ιδρύματα, ενώ καθιστούσαν ακριβή και εξαιρετικά δύσκολη την εξασφάλιση εμπορικής χρηματοδότησης. Ως αποτέλεσμα, η Κούβα αντιμετώπισε τους πιο σκληρούς περιορισμούς σε ξένο συνάλλαγμα από οποιαδήποτε άλλη χώρα της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Αυτό περιορίσε τις επενδύσεις και την οικονομική μεγέθυνση και η οικονομία έγινε εξαιρετικά ευάλωτη σε αλλαγές στον τομέα του εμπορίου ή στις διακυμάνσεις της σοδειάς.

Μέτρα έκτακτης ανάγκης

Οι ισχυρισμοί των κουβανολόγων ότι η σοβαρότητα της οικονομικής συρρίκνωσης του 1990-1993 οφειλόταν σε εσωτερικές αιτίες αγνοούν σκόπιμα την εξαιρετικά σοβαρή επίπτωση της κατάρρευσης της ΚΟΜΕΚΟΝ. Προβάλλοντας μόνο την επιλογή ανάμεσα στη μετάβαση ή την ακαμψία, χαρακτηρίζαν την κυβερνητική πολιτική μετά το 1990 απλώς ως προέκταση της «εναντίον της αγοράς» στρατηγικής της *rectificación* του 1986— μιας σειράς μέτρων που υιοθετήθηκαν από την Κούβα για να αντιμετωπίσουν την επιβράδυνση που σημείωναν όλες οι χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ τη δεκαετία του 1980, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν επίσης κίνητρα κατά της διαφθοράς, έλεγχος στις αγορές αγροτικών προϊόντων, επενδύσεις στον τουρισμό και μεικτές επιχειρήσεις. Η Αβάνα κατηγορήθηκε ότι απέτυχε να «πραγματοποιήσει βήματα για την αντιμετώπιση της βαθιάς οικονομικής κρίσης». [22] Αλλά εν όψει του εξωγενούς σοκ των ετών 1990-1991, η κυβέρνηση της Κούβας ουδόλως αδράνησε. Υιοθετήθηκαν ταχύτατα μέτρα έκτακτης

ανάγκης ώστε να κατευθύνουν τους μειούμενους πόρους σε οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες. Πράγματι, η σοβαρότητα του σοκ που δέχτηκε η Κούβα καθιστούσε αδύνατη τη συνέχεια: εισροές για την παραγωγή δεν έφταναν στο νησί και συνεπώς το οικονομικό πλάνο σύντομα σταμάτησε να λειτουργεί. Αντί όμως να ξεκινήσει μια διαδικασία φιλελευθεροποίησης και ιδιωτικοποιήσεων, όπως έκαναν οι άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, η Κούβα διατήρησε και οικοδόμησε την πολιτική της πάνω στα υπάρχοντα θεσμικά πλεονεκτήματά της. Αυτά δεν περιλάμβαναν μόνο την κοινωνική πολιτική, τους ελέγχους των τιμών, το μονοπώλιο του ξένου συναλλάγματος και τη δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, αλλά και την ικανότητα μιας κρατικά καθοδηγούμενης, πλην όμως συλλογικής αντίδρασης που ευδοκίμησε επειδή υπήρχε η μακροχρόνια παράδοση καλλιέργειας της εθελοντικής υποστήριξης μέσω της μαζικής κινητοποίησης του πληθυσμού και μιας πολιτικής διαδικασίας που στηριζόταν σε μηχανισμούς δημόσιας συμμετοχής και συζήτησης.

Ο εκ μέρους του Φιντέλ Κάστρο χαρακτηρισμός των ετών της κρίσης ως *período especial en tiempo de paz*— “ειδικής περιόδου εν καιρώ ειρήνης”— θεωρήθηκε από εξωτερικούς παρατηρητές ευφημισμός, αλλά μέσα στην Κούβα κατανοούνταν αμέσως ως αναφορά στις καθιερωμένες διαδικασίες πολιτικής άμυνας, όπως σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών ή αμερικανικών επιθέσεων. Η Άσκηση Οικονομικής Άμυνας του 1990 – κατά την οποία διακόπτονταν ο ηλεκτρισμός και η ύδρευση για σύντομα χρονικά διαστήματα, προκειμένου να δοκιμαστούν οι συλλογικές αντιδράσεις έκτακτης ανάγκης σε εργοστάσια, γραφεία, νοικοκυριά, σχολεία και νοσοκομεία— χρησιμοποίησε μεθόδους συλλογικής οργάνωσης και συντονισμού πολλών υπηρεσιών παρόμοιες με εκείνες που χρησιμοποιούνταν στις ασκήσεις προετοιμασίας για τους κυκλώνες ή σε ασκήσεις στρατιωτικής άμυνας. Ο ίδιος τύπος κινητοποίησης ήταν φανερός στο Πρόγραμμα Τροφίμων του 1991, με το οποίο αγρότες και κάτοικοι των πόλεων κλήθηκαν να συμβάλουν στην παραγωγή τροφίμων, όπως επίσης στο Φόρουμ Σπάνιων Ανταλλακτικών, τον Δεκέμβριο του 1991, που βασίστηκε σε ιδέες ανακύκλωσης του μηχανολογικού εξοπλισμού και υποκατάστασης των εισαγωγών, καθώς και στο Ενεργειακό Σχέδιο, τον Ιανουάριο του 1992, βάσει του οποίου τα νοικοκυριά, οι επιχειρήσεις και οι τοπικές αρχές έβρισκαν τρόπους να μειώνουν την κατανάλωση καυσίμων.

Οι προσπάθειες της Κούβας να διατηρήσει την απασχόληση και την κοινωνική πολιτική στη διάρκεια της κρίσης και να διασφαλίσει την ικανοποίηση των βασικών αναγκών του πληθυσμού ήταν εντελώς αντίθετες με όσα λάμβαναν χώρα στις χώρες της «μετάβασης» [στον καπιταλισμό] όπου η επίσημη ανεργία εκτοξεύτηκε στο 20%, κατά μέσο όρο, στις αρχές του 1990. [23] Στην Κούβα, όπου το 98% του επίσημου εργατικού δυναμικού απασχολούνταν από το κράτος, ο συνολικός αριθμός των θέσεων εργασίας στην πραγματικότητα αυξήθηκε κατά 40.000 ανάμεσα στο 1990-1993 και ο επίσημος ρυθμός ανεργίας μειώθηκε από 5,4 στο 4,3% [24] – παρόλο που η οικονομία συρρικνώθηκε κατά το ένα τρίτο, επενδυτικά σχέδια εγκαταλείφθηκαν, η κατανομή καυσίμων μειώθηκε, οι δημόσιες μεταφορές μειώθηκαν επίσης, η εργάσιμη εβδομάδα μίκρυνε (από 5,5 σε 5 ημέρες) και εργοστάσια έκλεισαν ή λειτουργούσαν πολύ λιγότερες ώρες. Τον Απρίλιο του 1991, ένα διάταγμα του υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης διαβεβαίωνε επίσημως ότι εξασφαλίζεται η εργασία, ορίζοντας ότι οι εργαζόμενοι που δεν μπορούσαν να απασχοληθούν λόγω έλλειψης εισροών θα έμεναν στους καταλόγους μισθοδοσίας, λαμβάνοντας τα δύο τρίτα του μισθού τους μέχρι να απασχοληθούν ξανά. Η ευθύνη του κράτους ως προς την εγγύηση των βασικών αναγκών συνεπαγόταν ότι το επιπρόσθετο κόστος για να διατηρηθεί μ' αυτό τον τρόπο η απασχόληση των εργαζομένων, αντί να δοθούν επιδόματα ανεργίας, ήταν σχετικά μικρό.

Η εξασφάλιση των βασικών τροφίμων για τον πληθυσμό διατηρήθηκε παρά τις συνθήκες οξείας έλλειψης στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Το *acorpio*, το κρατικό σώμα διανομής τροφίμων,

προμηθευόταν τρόφιμα τόσο από τις αποθήκες εισαγωγών όσο και από τα κουβανικά αγροκτήματα και τα διοχέτευε μέσω του συστήματος του δελτίου τροφίμων και άλλων δικτύων, όπως οι *vías sociales*, που παρείχαν δωρεάν ή επιδοτούμενα γεύματα στους χώρους δουλειάς, στα σχολεία και στα κέντρα υγείας. Χάρη στις καθορισμένες τιμές του συστήματος διανομής τροφίμων, το κόστος της κατά κεφαλήν ικανοποίησης βασικών αναγκών σε τρόφιμα -γύρω στα 40 πέσος το μήνα— κρατήθηκε κάτω από το ελάχιστο επίδομα κοινωνικής ασφάλισης των 85 πέσος το μήνα. [25] Στην αρχή της κρίσης, τα κρατικά μαγαζιά που πουλούσαν τρόφιμα πέραν του δελτίου -- *por la libre*— σε τιμές πιο κοντινές στα επίπεδα της αγοράς έκλεισαν. [26] Το Πρόγραμμα Τροφίμων ενθάρρυνε τον τοπικό αυτο-εφοδιασμό και τους πειραματισμούς μικρής κλίμακας, μεταξύ των οποίων την έλξη με ζώα, τα οργανικά λιπάσματα, τον βιολογικό έλεγχο των παρασίτων και την καλλιέργεια μη χρησιμοποιούμενης γης. [27]

Αποκέντρωση και συζήτηση

Η αφήγηση των κουβανολόγων περί πολιτικής ακαμψίας και αυστηρά συγκεντρωτικού ελέγχου ελάχιστη σχέση έχει με τους τρόπους που το κουβανικό κράτος προσαρμόστηκε στις αλλαγμένες συνθήκες, ακόμη και κατά τη διάρκεια των πιο δύσκολων ετών των έκτακτων μέτρων. Η αποκέντρωση της λήψης αποφάσεων προς το τοπικό επίπεδο άρχισε μέσα στο εκτεταμένο κοινωνικό κράτος, καθώς η προμήθεια τροφίμων για το σύστημα του δελτίου και τις *vías sociales* γινόταν λιγότερο αξιόπιστη. [28] Η κοινωνική προστασία κατέληξε να εξαρτάται από ένα φάσμα τοπικών δημόσιων υπηρεσιών, μεταξύ των οποίων το Sistema de Vigilancia Alimentaria y Nutricional (sisvan - Σύστημα Επαγρύπνησης για τη Διατροφή και τις Θρεπτικές Ουσίες)— το οποίο παρακολουθούσε τα επίπεδα των λαμβανόμενων θρεπτικών ουσιών, έδινε συμπληρωματικές μερίδες και διατηρούσε δίκτυα υποστήριξης των μητέρων και των βρεφών, με βοήθεια της unicef— και οι επαγγελματίες της υγείας, που γνώριζαν τους πιο ευάλωτους ανθρώπους στις κοινότητές τους. Ως μέρος αυτής της διαδικασίας, το δίκτυο των Consejos Populares (Λαϊκών Συμβουλίων), που δημιουργήθηκε το 1991, βοήθησε στην αναγνώριση των νοικοκυριών που βρίσκονταν «σε κίνδυνο» και στη διαχείριση των προγραμμάτων ανακούφισης. [29] _ Αυτή η προσαρμογή και η αποκέντρωση των κοινωνικών υπηρεσιών συνοδεύτηκε με χαλάρωση του κεντρικού ελέγχου στην οικονομία γενικότερα. Καθώς είχαν σταματήσει να έρχονται οι προμήθειες, οι διευθυντές των επιχειρήσεων έπρεπε να βρουν τοπικές λύσεις στα προβλήματα. Ταυτόχρονα, το υπουργείο Εξωτερικού Εμπορίου, που προηγουμένως είχε σχεδόν το μονοπώλιο, παραχώρησε το δικαίωμα προμήθειας εισροών και εξασφάλισης αγορών σε εκατοντάδες επιχειρήσεις. [30]

Η συζήτηση που απορρίπτει την Κούβα ως τη μόνη «μη δημοκρατία» στην αμερικανική ήπειρο αδυνατεί να εξετάσει το πλήθος των μαζικών οργανώσεων που συμβάλλουν στην προσπάθειά της να δημιουργήσει ένα σύστημα «συμμετοχικό». Αλλά η ιστορία του νησιού μετά το 1990 δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς αναφορά σ' αυτές τις διαδικασίες. Στις κρίσιμες στιγμές, οργανώθηκαν συζητήσεις σε εθνικό επίπεδο, στις οποίες συμμετείχαν συνελεύσεις σε όλο το νησί, ανοιχτές σε όλους -- άλλη μία έντονη αντίθεση με τις άλλες χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ. Το 1990, όταν η κρίση βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη, είχαν ήδη αρχίσει οι προετοιμασίες για το 4^ο συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κούβας, που θα γινόταν τον Οκτώβριο του 1991. Καθώς τα οικονομικά προβλήματα βάθαιναν, το εύρος και η έκταση των προσυεδριακών συζητήσεων αυξάνονταν, έγιναν χιλιάδες συναντήσεις όχι μόνο στις οργανώσεις του ΚΚΚ, αλλά και συνελεύσεις στους χώρους δουλειάς και στις μαζικές οργανώσεις.

Το συνέδριο, που έλαβε χώρα μόλις τρεις μήνες μετά την οριστική διάλυση της ΚΟΜΕΚΟΝ, κατέληξε σε μια απόφαση 18 σημείων για την οικονομία, που αποτέλεσε την πρώτη γενική επίσημη

δήλωση για το νέο πλαίσιο πολιτικής της Κούβας. [31] Σε αντίθεση με τα προγράμματα μετάβασης που χαρακτήθηκαν για τις άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ με τη βοήθεια δυτικών συμβούλων, η απόφαση του ΚΚΚ δεν ήταν ένα σχέδιο φιλελευθεροποίησης, αλλά ένας κατάλογος γενικών αρχών και στόχων. Δεν αναγγέλθηκαν συγκεκριμένα μέτρα ούτε κάποιο χρονοδιάγραμμα ή αλληλουχία. Όμως, ο χαρακτηρισμός του κειμένου του ΚΚΚ από τους κουβανολόγους ως απλώς «κατά της αγοράς» είναι παραπλανητικός. Η απόφαση επαναλάμβανε τη δέσμευση στις βασικές αρχές της εθνικής κυριαρχίας και της κοινωνικής προστασίας και διατηρούσε το συνολικό πλαίσιο της κρατικής ιδιοκτησίας, αλλά πέραν αυτού συμπεριλάμβανε ένα μείγμα απόψεων οικονομικής φιλελευθεροποίησης και κρατικής καθοδήγησης. Κάποια θέματα - «ανάπτυξη του τουρισμού», «προώθηση των εξαγωγών», «ελαχιστοποίηση των εισαγωγών» «αναζήτηση νέων μορφών ξένων επενδύσεων», «έλεγχος των κρατικών δαπανών και της προσφοράς χρήματος»-- υποδείκνυαν μερική φιλελευθεροποίηση ως αντίδραση στις νέες διεθνείς συνθήκες, ενώ άλλα - «συνέχιση του προγράμματος τροφίμων», «προτεραιότητα στην υγεία, στην παιδεία και στο επιστημονικό έργο», «κεντρικός σχεδιασμός προς το δημόσιο όφελος», «προστασία των κατακτήσεων της επανάστασης»-- έδειχναν ακόμη τον εκτεταμένο ρόλο του κράτους. Το επόμενο έτος, μια συνταγματική μεταρρύθμιση επιβεβαίωσε το σύνολο των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών προτεραιοτήτων, διατηρώντας ταυτόχρονα την ασάφεια σε σχέση με τις λεπτομέρειες της πολιτικής. Και τα δύο ντοκουμέντα αποκαλύπτουν μια ετερόδοξη και ευέλικτη προσέγγιση όσον αφορά την οικονομική πολιτική, μέσω μιας περίπλοκης διαδικασίας διαμόρφωσης της πολιτικής που - παρόλο που τεκμηριώθηκε προσεκτικά τουλάχιστον από έναν ερευνητή των ΗΠΑ εκείνη την εποχή-- αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους εκτός του νησιού σχολιαστές. [32]

2. Ανισορροπίες και σταθεροποίηση

Τόσο τα δυνατά όσο και τα αδύναμα στοιχεία της αρχικής πολιτικής αντίδρασης της Κούβας στην κρίση είναι εμφανή στη δημοσιονομική πολιτική. Σε αντίθεση με την απότομη συρρίκνωση των κρατικών δαπανών στις χώρες της μετάβασης [στον καπιταλισμό] [33], στην Κούβα η συνολική κρατική δαπάνη αυξήθηκε ελαφρά - από 14,2 δισ. πέσος το 1990 σε ένα μέσο όρο 14,5 δισ. τα έτη 1991-93. Οι προτεραιότητες της κυβέρνησης φάνηκαν καθαρά με τις αυξημένες δαπάνες για την υγεία (πάνω από 19%) και τις επιδοτήσεις (πάνω από 80%), που καταβλήθηκαν για την κατά 40% αύξηση του ιατρικού προσωπικού και τη διατήρηση του συστήματος διανομής τροφίμων. Αυτές οι αυξήσεις αντισταθμίστηκαν μόνο μερικώς από τις μεγάλες μειώσεις στην άμυνα, της τάξης του 43% ανάμεσα στο 1989 και το 1993, και στις επενδύσεις, που έπεσαν περισσότερο από 50%. Καθώς το ΑΕΠ και τα κρατικά έσοδα μειώνονταν, το δημοσιονομικό έλλειμμα διογκώθηκε από 10% του ΑΕΠ, το 1990, στο 34%, το 1993. Έτσι έγινε σαφές ότι η μακροοικονομική ισορροπία δεν αποτελούσε προτεραιότητα κατά τη διάρκεια των πρώτων μέτρων έκτακτης ανάγκης. Τα οφέλη των ελλειμματικών δαπανών κατά τη διάρκεια της κρίσης έγιναν φανερά - χρησίμευσαν για να μετριάσουν την οικονομική συρρίκνωση και να ελαχιστοποιήσουν το κοινωνικό κόστος του εξωγενούς σοκ. Ωστόσο, η πολιτική αυτή δημιουργούσε προβλήματα για το μέλλον: εν απουσία εξωτερικής χρηματοδότησης ή όποιας εγχώριας χρηματοπιστωτικής αγοράς, το έλλειμμα νομισματοποιήθηκε πλήρως με αποτέλεσμα μια απότομη μείωση της αξίας του νομίσματος: η τιμή της μαύρης αγοράς μειώθηκε από τα 7 πέσος /δολάριο, το 1990, στα 100 πέσος/δολάριο, το 1993.

Αυτός ο βαθμός υποτίμησης του νομίσματος δεν ήταν, όμως, ασυνήθιστος μεταξύ των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, αλλά στην περίπτωση της Κούβας, επειδή ο πληθωρισμός συγκρατήθηκε από τους κρατικούς ελέγχους, δημιούργησε ένα μοναδικό πρότυπο μεταβολών στις σχετικές τιμές και εισοδήματα. Στις άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, η φιλελευθεροποίηση μισθών, τιμών και ξένου συναλλάγματος εξαπέλυσε ένα σπινάλ υποτίμησης-πληθωρισμού-αποκεφαλαιοποίησης που

κατέληξε σε απότομη πτώση των πραγματικών μισθών, ιδίως για όσους πληρώνονταν με τα χαμηλότερα μεροκάματα, έτσι η ανισότητα με βάση τους πραγματικούς μισθούς διευρύνθηκε ταχύτατα. [34] Στην Κούβα, η πτώση της αξίας του πέσο περιορίστηκε στις τιμές και στο ξένο συνάλλαγμα στην ανεπίσημη οικονομία, ενώ στην επίσημη, όπου κυριαρχούσε το κράτος, η ανισότητα βάσει των πραγματικών μισθών μειώθηκε, επειδή όσοι ήταν στο ψηλότερο τμήμα της κλίμακας και μπορούσαν να πληρώνουν για εισαγόμενα και αγαθά της μαύρης αγοράς αντιμετώπισαν μεγάλες αυξήσεις στις τιμές, ενώ για εκείνους που λάμβαναν τους κατώτερους μισθούς ή κρατικά επιδόματα, και μπορούσαν να πληρώσουν τα βασικά αγαθά με τις καθορισμένες τιμές, το κόστος ζωής αρχικά έμεινε σχετικά σταθερό.

Ωστόσο, η πτώση του πέσο δημιούργησε ένα αυξανόμενο χάσμα ανάμεσα σε εκείνους που είχαν πρόσβαση σε σκληρό νόμισμα και εκείνους που εξαρτιόνταν από τα έσοδα σε πέσος. Οι εργαζόμενοι στον κρατικό τομέα είχαν επίγνωση του χάσματος ανάμεσα στα δικά τους πραγματικά εισοδήματα και στα εισοδήματα εκείνων που λειτουργούσαν στην ανεπίσημη οικονομία της μαύρης αγοράς, έτσι τα υλικά κίνητρα αντιστρατεύονταν τα ηθικά. Η κατάρρευση της αξίας του πέσο ήταν επίσης ένα σύμβολο διάβρωσης της κουβανικής αυτο-εκτίμησης, εφόσον όσοι εξαρτιόνταν από τους μισθούς σε πέσο φτώχαιναν σχετικά όχι μόνο με τους παρείσακτους – τους *gusanos* που είχαν πάει στις ΗΠΑ και με τους νέους τουρίστες που έφταναν στη χώρα— αλλά και με όσους κατέφευγαν στην κλοπή και την πορνεία στην πατρίδα. Υπήρχε επίσης ένα διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στην ηρωική επίσημη ρητορική της ενότητας και τις κοινές δυσκολίες και την καθημερινή πραγματικότητα της φτώχειας και ανισότητας --*del dicho al hecho hay un gran trecho*, (η διαφορά λόγων και πραγματικότητας)-- όπως λεγόταν. Πιο διαβρωτικό του διαλόγου για την επαναστατική ηθική ήταν το γεγονός ότι πολλοί που αρχικά αρνήθηκαν να εμπλακούν στη μαύρη αγορά ή ακόμη και να αγοράσουν από ανεπίσημες αγορές, βρέθηκαν υποχρεωμένοι να το κάνουν. Η απρόθυμη συμμετοχή τους αντανάκλαστηκε στο απολογητικό λεξιλόγιο, σηματοδότησε μια ακούσια αποδοχή του ότι η ανάγκη να επιβιώσουν έπρεπε να υπερισχύσει άλλων σκέψεων. [35] Συν τω χρόνω, αυτό το διπλό σύστημα υπονόμωσε τα εργασιακά κίνητρα και την κοινωνική αλληλεγγύη. Αυξανόμενες πιέσεις οδήγησαν σε μικροκλοπές, απουσίες και διαφθορά που απομυζούσαν την επίσημη οικονομία.

Το 1993-94 υπήρχε επείγουσα κοινωνική, οικονομική και πολιτική ανάγκη για δράση που να αποκαθιστά τη νομισματική σταθερότητα: ο εφοδιασμός σε τρόφιμα βρισκόταν στην πιο επισφαλή κατάσταση, η απελπισία οδήγησε στην «κρίση της σχεδίας» και σε μια εξέγερση στην Αβάνα, το *habanazo*. Όμως, σε αντίθεση με άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, και σύμφωνα με το στόχο να περιφρουρηθούν οι λαϊκές κατακτήσεις, η κυβέρνηση αρνήθηκε να υιοθετήσει το πακέτο σταθεροποίησης της θεραπείας-σοκ. Οι κουβανολόγοι απέδωσαν την πτώση του πέσο σ' αυτό το «πείσμα» και κατηγόρησαν την κυβέρνηση ότι αρνείται να αναγνωρίσει τα προβλήματα. Όμως, παρόλο που η επίσημη συζήτηση συνέχιζε να μην αναφέρεται στη μείωση της δαπάνης ως πληθωρισμό, το οποίο θα υποδείκνυε μια μόνιμη απώλεια αγοραστικής δύναμης, αλλά ως «ελλείψεις», η κυβέρνηση δεν έκλεινε τα μάτια στα προβλήματα. Με τις οικονομικές δυσκολίες, που το 1993 ήταν οξύτατες και τις μοιράζονταν όλοι οι αξιωματούχοι, εκτός μιας πολύ μικρής μειονότητας ανθρώπων που λάμβαναν εμβάσματα από το εξωτερικό, δεν χρειαζόταν καν να εξηγεί κανείς με λεπτομέρεια τα προβλήματα, και οι οικονομικοί σύμβουλοι εργάζονταν πυρετωδώς παλεύοντας με τις πολιτικές προκλήσεις. [36] Στα 1993-94 εφαρμόστηκε μια σειρά μεταρρυθμίσεων. Εφόσον ήταν πολύ διαφορετικές από τις κατευθύνσεις της Συναινεσης της Ουάσιγκτον για τη σταθεροποίηση απορρίφθηκαν ως ακατάλληλες από τους κουβανολόγους. Όμως, πέτυχαν να δημιουργήσουν μια αξιοσημείωτη αντιστροφή της κατάστασης.

Επιστροφή στο δολάριο

Τα νέα μέτρα δεν παρουσιάστηκαν ως σταθεροποιητικές μεταρρυθμίσεις, ούτε πρωτίστως αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση της νομισματικής υποτίμησης. Επιδίωξαν να εντάξουν τις δραστηριότητες της μαύρης αγοράς στον επίσημο τομέα, ώστε αμφότερα να δώσουν ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα και να μειώσουν το δημοσιονομικό έλλειμμα μέσω των αυξημένων εσόδων. Το πρώτο μέτρο, τον Ιούλιο του 1993, ήταν η κατάργηση της απαγόρευσης των δολαρίων. Τα δολάρια θα ανταλλάσσονταν στο εξής με κουβανικά πέσος (cup) και το αντίστροφο, για προσωπικές συναλλαγές. Μέχρι τότε, το πέσο ήταν το μόνο νόμισμα που κυκλοφορούσε στην επίσημη οικονομία, εκτός από έναν μικρό αριθμό κρατικών καταστημάτων γνωστών ως *díplotiendas* που εξυπηρετούσαν κυρίως διπλωμάτες, ξένους φοιτητές και ελάχιστους Κουβανούς, βασικά μουσικούς και ανθρώπους των σπορ που κέρδιζαν χρήματα στο εξωτερικό.

Όμως, τώρα, αυξανόμενος αριθμός Κουβανών είτε λάμβανε εμβάσματα σε δολάρια ή αποκτούσε σκληρό νόμισμα άτυπα ή παράνομα μέσω του τουριστικού εμπορίου. Μπορούσαν βεβαίως να τα ανταλλάσσουν με την επίσημη ισοτιμία του 1 προς 1, αλλά εφόσον η αξία του πέσο είχε συρρικνωθεί, οι περισσότεροι άνθρωποι είτε τα χρησιμοποιούσαν για να αγοράσουν πράγματα από τα *díplotiendas* μέσω άλλων ή τα αντάλλασαν στη μαύρη αγορά. Με τη διευρυνόμενη νομισματική ανισορροπία, η απαγόρευση της χρήσης δολαρίων γινόταν μη λειτουργική: έκανε την αστυνομία να χάνει χρόνο, προκαλούσε τη μικρο-διαφθορά και δημιουργούσε απογοήτευση σε όλο και περισσότερους Κουβανούς που έπρεπε να παραβιάσουν το νόμο, προκειμένου να ξοδέψουν το σκληρό νόμισμά τους. Μέσω της νομιμοποίησης, και με την ανταλλαγή νομίσματος να διευκολύνεται, στη συνέχεια, από τη δημιουργία του μετατρέψιμου πέσο (cuc, αποτιμώμενου σε ισοτιμία με το δολάριο) και την ίδρυση των κρατικών *Casas de Cambio* (γνωστών ως *Cadecas*) το 1995, η κυβέρνηση ενθάρρυνε τα εμβάσματα ως νέα πηγή του απελπιστικά αναγκαίου ξένου συναλλάγματος. Η κίνηση αυτή αύξησε επίσης τα κρατικά έσοδα, μέσω φόρου επί των πωλήσεων στα μαγαζιά με δολάρια, και μετρίασε τη διάβρωση της κρατικής εξουσίας που προκαλούνταν από τις όλο και πιο μάταιες προσπάθειές της να εμποδίσει τους Κουβανούς να χρησιμοποιούν τα δολάρια που είχαν.

Η μεταρρύθμιση αυτή δεν είχε σχέση με τη φιλελευθεροποίηση των αγορών νομίσματος που εφαρμόσαν, υπό τη δυτική κηδεμονία, οι άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, εφόσον εφαρμόστηκε μόνο για τις προσωπικές συναλλαγές στην εγχώρια οικονομία. Όλες οι άλλες συναλλαγές με ξένο συνάλλαγμα παρέμειναν υπό τον έλεγχο του κράτους. Όσο περιορισμένη όμως κι αν ήταν ως προς το εύρος και τη λειτουργία της, αυτή η μεταβολή είχε ως αποτέλεσμα να ενσωματωθεί το σύστημα του διπλού νομίσματος στην επίσημη οικονομία: η διχοτομία δεν ήταν πλέον ανάμεσα στη μαύρη αγορά και στον επίσημο τομέα, αλλά ανάμεσα στον τομέα των προσωπικών συναλλαγών - όπου κυκλοφορούσαν τα δολάρια και μπορούσαν να ανταλλαχτούν στα *Cadecas* με την τιμή της «ανεπίσημης» αγοράς, τότε προς 100 πέσος το 1 δολάριο— και στον κρατικό τομέα, ο οποίος χρησιμοποιούσε την «επίσημη» ισοτιμία δολαρίου/πέσο.

Καθιστώντας ορατή αυτή τη διχοτομία του συστήματος του διπλού νομίσματος, τα *Cadecas* άλλαξαν επίσης τον τρόπο με τον οποίο οι Κουβανοί αντιλαμβάνονταν τη μείωση των πραγματικών εισοδημάτων, διότι πλέον ουδείς μπορούσε να αρνηθεί τη μείωση του πέσο. Η έλλειψη αγοραστικής δύναμης ήταν πλέον επίσημα ποσοτικοποιημένη ως θέμα φτώχειας και όχι ελλείψεων και το χάσμα ανάμεσα στη μειονότητα που είχε πρόσβαση σε σκληρό νόμισμα και σε όσους δεν είχαν έγινε πρόβλημα ανισότητας και όχι παρανομίας. Ταυτόχρονα, η αποστολή της αποκατάστασης των πραγματικών εισοδημάτων και του βιοτικού επιπέδου βλεπόταν πια κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα: η προσαρμογή υποδείκνυε την ανάγκη να αποκατασταθεί η αγοραία αξία του κουβανικού

πέσο, που σήμαινε ότι έπρεπε να ελεγχθεί η νομισματική ανισορροπία με τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος - επίσης έπρεπε να αυξηθεί η προμήθεια αγαθών, ιδίως τροφίμων, που αγοράζονταν με πέσος.

Το δεύτερο μέτρο, που εφαρμόστηκε τον Σεπτέμβριο του 1993, επέκτεινε το εύρος της αυτοαπασχόλησης με το Νόμο 141. Το φάσμα των δραστηριοτήτων των *cuentapropista* (αυτοαπασχολούμενων) επεκτάθηκε από 41 σε 158, καταλήγοντας στην αύξηση εκείνων που καταγράφονταν ως αυτοαπασχολούμενοι από περίπου 15.000, στο τέλος του 1992, σε πάνω από 150.000 το 1999. Αυτό το μέτρο θεωρήθηκε ευπρόσδεκτο από τους κουβανολόγους ως μέτρο φιλελευθεροποίησης, αλλά επικρίθηκε για το περιορισμένο εύρος του. Οι αυτοαπασχολούμενοι αποτελούσαν ακόμη μόνο το 5% του εργατικού δυναμικού, οι άδειες διαρκούσαν μόνο δύο έτη και έπρεπε να εκδοθούν από το τοπικό γραφείο του υπουργείου Εργασίας, οι εγκεκριμένες δραστηριότητες περιοριζόνταν κυρίως στις προσωπικές υπηρεσίες. Ωστόσο, η μεταρρύθμιση αυτή άνοιξε νέο έδαφος καθιερώνοντας φορολογικό σύστημα γι' αυτές τις δραστηριότητες, που αρχικά είχε ανεπεξέργαστη -συχνά βάραινε τους έχοντες λιγότερο εισόδημα— δομή ενιαίων συντελεστών που στη συνέχεια βελτιώθηκε, καθώς αυξανόταν η ικανότητα συλλογής και αναφοράς στοιχείων.

Διαβούλευση

Ενώ η αποποινικοποίηση του δολαρίου και το άνοιγμα της αυτοαπασχόλησης εφαρμόστηκαν διά νόμου, η κυβέρνηση προχώρησε πιο προσεκτικά στο θέμα της δημοσιονομικής προσαρμογής, η ανάγκη της οποίας αναγνωρίστηκε στην Εθνοσυνέλευση του Δεκεμβρίου του 1993. Αντί να επιβάλλει μέτρα λιτότητας με περικοπή δαπανών, η κυβέρνηση εγκαινίασε και πάλι το διάλογο σε πανεθνικό επίπεδο και εγκαθίδρυσε μια νέα διαβουλευτική διαδικασία, τα *Parlamentos Obreros* (Εργατικά Κοινοβούλια), προκειμένου να συζητηθούν συλλογικά οι αλλαγές. Αυτά τα φόρα συνέρχονταν τους επόμενους μήνες για να εξετάσουν τις προτάσεις για περικοπές. Τα συνολικά μέτρα δεν εφαρμόστηκαν μέχρι να ολοκληρωθούν αυτές οι διαβουλεύσεις, τον Μάιο του 1994. Η καθυστέρηση αυτή ήταν ακατανόητη για όσους προσδοκούσαν να παίξουν το ρόλο των εξωτερικών συμβούλων της Κούβας οι οποίοι τόνιζαν την επείγουσα ανάγκη σταθεροποίησης. Αλλά η διαδικασία των λαϊκών συζητήσεων ήταν σημαντική για την επιτυχία της προσαρμογής. Βεβαίως είχε τα ελαττώματά της, αλλά δεν ήταν απλώς μια επισφράγιση περιοριστικών μέτρων που ήδη είχαν αποφασιστεί: αρκετές από τις προτεινόμενες περικοπές εγκαταλείφθηκαν λόγω των ενστάσεων.

Ενώ ο φόρος εισοδήματος ήταν κατ' αρχήν αποδεκτός, απορρίφθηκε για τους μισθωτούς στο Δημόσιο. Και ενώ συμφωνήθηκαν μεγάλες αυξήσεις των τιμών στα τσιγάρα, το αλκοόλ, το πετρέλαιο, τον ηλεκτρισμό και σε κάποιες κατηγορίες μεταφορικών μέσων, [37], οι τιμές για βασικά αγαθά παρέμειναν σταθερές κάτω του κόστους, ανεξαρτήτως των δημοσιονομικών επιπτώσεών τους. Επιβεβαιώθηκε επίσης ότι αν επρόκειτο να χαθούν θέσεις εργασίας, η διαδικασία θα ήταν σταδιακή, δίνοντας στους εργαζόμενους τη δυνατότητα να μετακινηθούν σε άλλη εργασία. Η συμμετοχή των εργαζομένων στο σχεδιασμό των μέτρων σταθεροποίησης σήμαινε ότι, παρόλο που εξασθενούσε η ασφάλεια της εργασίας, παρέμενε άθικτη η δέσμευση για αποτροπή της μαζικής ανεργίας. Η αιφνίδια επαναλειτούργια των αγορών των αγροτών—*agromercados*— που ανακοινώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1994, μετά από το *habanazo*, συνέβαλε επίσης στη σταθεροποίηση, αν και δεν ήταν αυτός ο πρωταρχικός σκοπός της. Οι λεπτομέρειες των συζητήσεων μεταξύ των κυβερνητικών στελεχών δεν έγιναν γνωστές δημόσια, αλλά πιστεύεται ευρέως ότι στην απόφαση αυτή ήταν σθεναρά αντίθετος ο Φιντέλ Κάστρο που έβλεπε τις *agromercados* ως ένα «πολιτισμικό μέσο πλήθους κακών και παραμορφώσεων» και υποστηρίχθηκε από τον Ραούλ Κάστρο και την Εθνική Ένωση Μικρών Αγροτών (*Asociación*

Nacional de Agricultores Pequeños -anar) με την αιτιολογία ότι θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην αύξηση του εφοδιασμού με τρόφιμα. [38] Και πάλι, οι παρατηρητές της Κούβας από το Πίτσμπουργκ και το Μαϊάμι θεώρησαν αυτή την αλλαγή ανεπαρκή, διότι αντιπροσώπευε μόνο μια μερική φιλελευθεροποίηση της αγοράς της αγροτικής παραγωγής: το κράτος συνέχιζε να παίζει τον κύριο ρόλο στη διανομή των τροφίμων ώστε να μπορεί να εγγυάται σε όλους την ικανοποίηση βασικών αναγκών. Διατηρήθηκε το σύστημα της διανομής τροφίμων και οι αγρότες υποχρεούνταν να προμηθεύουν την αντίστοιχη δημόσια υπηρεσία με ένα μέρος της παραγωγής τους και μπορούσαν να πωλούν μόνο το πλεόνασμα στην αγορά. Τα νέα αυτά καταστήματα λιανικής πώλησης υπέκειντο σε αυστηρές ρυθμίσεις, επιθεωρήσεις και φορολογούνταν. Επίσης, οι τιμές καθορίζονταν ελεύθερα από τη προσφορά και τη ζήτηση, αλλά η κυβέρνηση επιδίωκε να τις χαλιναγωγεί επιβάλλοντας περιορισμούς στη διακύμανσή τους και μειώνοντάς τις στα κρατικά καταστήματα.

Από κοινού, αυτές οι τέσσερις πολιτικές οδήγησαν σε μια ουσιαστική δημοσιονομική και νομισματική σταθεροποίηση, αλλά ο χαρακτήρας της προσαρμογής ήταν έντονα αντίθετος με εκείνη που έλαβε χώρα στις άλλες οικονομίες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Η πρώτη διαφορά ήταν ότι αντί να μειώσει το δημοσιονομικό έλλειμμα με περικοπές των κρατικών δαπανών, όπως έγινε στην πρώην Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη, η κουβανική κυβέρνηση έκλεισε το χάσμα αυξάνοντας, κατά κύριο λόγο, τα κρατικά έσοδα. Ανάμεσα στο 1993 και το 1995, τα δημοσιονομικά έσοδα, σε ονομαστικούς όρους, αυξήθηκαν κατά 37%, ενώ οι δαπάνες έπεσαν μόλις κατά 5%. Τα δύο τρίτα του νέου εισοδήματος προέρχονταν από τις αυξημένες πωλήσεις στα κρατικά καταστήματα σκληρού νομίσματος, που τώρα αποκαλούνταν Tiendas de Recaudación de Divisas (trds), και το υπόλοιπο από τους νέους έμμεσους φόρους και χρεώσεις χρήστη. Η δεύτερη διαφορά ήταν ότι οι κουβανικοί προϋπολογισμοί κοινωνικής πολιτικής έμειναν αλώβητοι, με τους περιορισμούς να επιβάλλονται κυρίως στις επιδοτήσεις προς το στρατό, την κρατική διοίκηση και τις επιχειρήσεις. [39] Κρατώντας σταθερές τις ονομαστικές δαπάνες, καθώς αυξανόταν το ΑΕΠ, η αναλογία κρατικών δαπανών/ΑΕΠ της Κούβας μειώθηκε από το κορυφαίο σημείο της του 87%, το 1993, στο 57% , το 1997— το οποίο, βεβαίως, ήταν πολύ μεγαλύτερο από τον μέσο όρο των «χωρών της μετάβασης» που κυμαινόταν στο 40%. [40] Με αυτό τον τρόπο, η Κούβα κατάφερε να συνδυάσει την κοινωνική προστασία με την ταχεία συρρίκνωση του δημοσιονομικού ελλείμματος, από 5,1 δισ. πέσος , το 1993, σε λιγότερο από 800 εκατ. πέσος το 1995. Επρόκειτο για την πιο ριζική αντιστροφή από όποια επιτεύχθηκε σε άλλες χώρες: το δημοσιονομικό έλλειμμα της Κούβας που κυμαινόταν στο 30% του ΑΕΠ στα 1991-93, συγκρινόμενο με ένα μέσο όρο της τάξης του 8,8% των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, το 1995 είχε μειωθεί στο 5,5% και σταθεροποιήθηκε περί το 3% στο εξής . [41]

Τα μέτρα των ετών 1993-94 βοήθησαν επίσης να σταθεροποιηθεί το πέσο: η αποποινικοποίηση του δολαρίου προσέλκυσε νέες νομισματικές εισροές, η αυτοαπασχόληση διήγειρε την προσφορά υπηρεσιών, η δημοσιονομική προσαρμογή μείωσε το νομισματοποιημένο έλλειμμα κρατικών δαπανών και οι *agromercados* άμβλυαν τις ελλείψεις τροφίμων [42] και μείωσαν τις τιμές . [43] Στα τέλη του 1994, η υποτίμηση του νομίσματος όχι μόνο είχε σταματήσει, αλλά είχε αντιστραφεί εν μέρει, με μια τιμή περίπου 60 πέσος/δολάριο: δηλαδή η αξία του είχε υπερδιπλασιαστεί σε σχέση με την αξία των 150 πέσος/δολάριο του Φεβρουαρίου του 1994. Τους επόμενους 18 μήνες, το πέσο συνέχιζε να ανατιμάται, για να φτάσει τα 18 πέσος/δολάριο στα μέσα του 1996. Αυτός ο βαθμός σταθεροποίησης του νομίσματος δεν συγκρινόταν καν με τις χώρες της «μετάβασης»: ενώ οι περισσότερες κατάφεραν να σταματήσουν την υποτίμηση, καμιά δεν πέτυχε ανατίμηση. [44] Όμως , αν και ο πληθωρισμός της Κούβας κρατήθηκε υπό έλεγχο, εξακολουθούσαν να υπάρχουν σοβαρές νομισματικές ανισορροπίες, καθώς η αξία του πέσο έμενε

αρκετά κάτω από το επίπεδο του 1990. Αυτό σήμαινε ότι οι κρατικοί μισθοί και τιμές, που διατηρήθηκαν σχετικά σταθερές σε ονομαστικούς όρους, παρέμεναν χαμηλές σε σχέση με το σκληρό νόμισμα και τις τιμές της αγοράς. Η υποτιμημένη ισοτιμία των *Cadeca* χρησίμευε ως μέσο μείωσης της ζήτησης για εισαγωγές εν μέσω της δυσπραγίας όλης της υπόλοιπης δεκαετίας, ενώ η κυβέρνηση συγκέντρωσε την προσοχή της στην επείγουσα ανάγκη να αναδημιουργήσει τα καθαρά έσοδα σε ξένο συνάλλαγμα.

Η εχθρότητα των ΗΠΑ

Ωστόσο, καθώς η κουβανική οικονομία σταθεροποιούνταν, το εξωτερικό περιβάλλον επιδεινωνόταν. Ο εμπορικός αποκλεισμός που είχε επιβάλει η κυβέρνηση Κένεντι το 1962 διατηρήθηκε με διαδοχικές αποφάσεις των αμερικανικών κυβερνήσεων τις δεκαετίες που ακολούθησαν. Αλλά το 1992—στο βαθύτερο σημείο της ειδικής περιόδου— το εμπάργκο έγινε ακόμη πιο σκληρό με το νόμο Τορικήλι. Το 1996, η Θηλιά έγινε ακόμη πιο σφικτή όταν ο Κλίντον υπέγραψε το νόμο Χελμς-Μπάρτον [που με τη γνωστή αμερικανική υποκρισία ονομάστηκε Νόμος για την Ελευθερία και τη Δημοκρατική Αλληλεγγύη στην Κούβα], αυξάνοντας τις ποινές για εταιρείες τρίτων χωρών που υποτίθεται πως «διακινούσαν» πρώην περιουσιακά στοιχεία πολιτών των ΗΠΑ, --και Κουβανών που είχαν γίνει πολίτες των ΗΠΑ-- τα οποία είχαν κατασχεθεί μετά το 1959 και απαγορεύοντας την είσοδο στις ΗΠΑ σε εκείνους που εργάζονταν σ' αυτές τις εταιρείες. Η απαγόρευση επεκτάθηκε στις πληρωμές με δολάρια οι οποίες περνούσαν από το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, ακόμη κι αν αυτές οι συναλλαγές δεν είχαν σχέση με εταιρείες των ΗΠΑ. Ο νόμος υποχρέωνε τις χώρες που εμπορεύονταν με τις ΗΠΑ να εκδίδουν πιστοποιητικά ότι τα προϊόντα τους δεν περιείχαν πρώτες ύλες ή ενδιάμεσα υλικά από την Κούβα. [45]

Σ' αυτό το πλαίσιο, γίνεται εύκολα κατανοητή η σημασία που αποδίδει η Κούβα στην αρχή της εθνικής κυριαρχίας και της ασφάλειας. Όμως, αυτό επέβαλε επίσης καταστροφικούς περιορισμούς στην εσωτερική συζήτηση. Η κυβέρνηση του Κάστρο αντέδρασε στο νόμο Χελμς-Μπάρτον με έναν νόμο που «επιβεβαίωνε ξανά την αξιοπρέπεια και κυριαρχία της Κούβας», και καθιστούσε παράνομη για όλους τους Κουβανούς την κοινοποίηση πληροφοριών, ιδίως όσον αφορά την οικονομία, που θα μπορούσαν να υπονομεύσουν την εθνική ασφάλεια. Ένα από τα αποτελέσματα ήταν να τερματιστεί το σημαντικό ερευνητικό πρόγραμμα του *Centro de Estudios de las Americas (cea)*, όταν οι ερευνητές δημοσίευσαν στα αγγλικά την πρώτη συνολική συζήτηση για την κουβανική προσαρμογή. [46] Αυτό το είδος αμυντικής στάσης -οι ερευνητές θεωρούσαν τους εαυτούς τους πιστούς αλλά κριτικούς επαναστάτες— τελικά εξασθενίζει την ικανότητα της Κούβας να ανταποκριθεί δημιουργικά στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.

3. Αναδιάρθρωση

Καθώς το αμερικανικό εμπάργκο απέκλειε την πρόσβαση στη χρηματοδότηση που διοχετευόταν αφειδώς στις άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, η Κούβα έπρεπε να δημιουργήσει εξ ολοκλήρου νέους κλάδους με πόρους σε ακραίο βαθμό περιορισμένους. Το επίπεδο των συνολικών επενδύσεων, που έπεσε πάνω από 85% ανάμεσα στο 1990 και το 1993, είχε παραμείνει εξαιρετικά χαμηλό. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία για το εθνικό εισόδημα, το 2012 οι επενδύσεις βρίσκονταν στο ήμισυ του επιπέδου του 1990, με μια αναλογία επενδύσεων/ΑΕΠ περίπου της τάξης του 10%, ενώ συγκριτικά ο μέσος όρος για τα άλλα μέλη της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ ήταν 20-25%. [47] Μ' αυτό τον χαμηλό ρυθμό των συνολικών επενδύσεων, εκπλήττει όλο και περισσότερο το ότι η ανάκαμψη και η μεγέθυνση του κουβανικού ΑΕΠ ευθυγραμμίστηκε με τον μέσο όρο των «χωρών της μετάβασης». Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν

στόχευαν στη βελτίωση των αποθεματικών ξένου συναλλάγματος με την ανάπτυξη νέων εξαγωγικών βιομηχανιών, μείωναν την εξάρτηση από τις εισαγωγές σε τρόφιμα και ενέργεια, ανακάλυπταν νέες αγορές και διασφάλιζαν εναλλακτικές πηγές εξωτερικής χρηματοδότησης, και όλα αυτά εντός των περιορισμών που επέβαλαν οι κυρώσεις των ΗΠΑ. Η σχετική τους επιτυχία, βάσει του βαθμού αναδιάρθρωσης που πέτυχαν σε σχέση με το διαθέσιμο ποσό χρηματοδότησης, μπορεί να αποδοθεί στην υπό την κρατική καθοδήγηση προσέγγιση της «επιλογής νικητών».

Προσέλκυση επενδύσεων

Λόγω των κυρώσεων, οι άμεσες ξένες επενδύσεις πρόσφεραν τον πιο φθινό –και συχνά τον μοναδικό— τρόπο για να επιτύχει η Κούβα χρηματοδότηση σε σκληρό νόμισμα. Αυτό δίνει επίσης τη δυνατότητα στους Κουβανούς αξιωματούχους να διατηρούν τη συζήτηση με ξένους εταίρους πίσω από κλειστές πόρτες και έτσι αποφεύγεται η προσέλκυση της προσοχής της αμερικανικής Υπηρεσίας Ελέγχου των Ξένων Περιουσιακών Στοιχείων. Υπήρξαν δυσκολίες λόγω της καχυποψίας των επενδυτών, της απροθυμίας εντός της κουβανικής κυβέρνησης—'La inversión extranjera no nos gustaba mucho', «οι ξένες επενδύσεις δεν μας αρέσουν πολύ», παραδέχθηκε ο Φιντέλ σαρκαστικά στο συνέδριο του ΚΚΚ το 1997, πριν εξηγήσει τη σημασία τους— και της ανάγκης να προσαρμοστούν οι νομικές, οικονομικές και τεχνικές δομές της Κούβας. Από το 1990, η πολιτική έναντι των άμεσων ξένων επενδύσεων εξελίχθηκε προκειμένου να προσαρμοστεί σ' αυτούς τους περιορισμούς.[48] Η διαδικασία προσαρμογής των στάσεων, των ρυθμίσεων, των λογιστικών κανόνων, της διαιτησίας, της ασφάλισης και των εργασιακών κανόνων άρχισαν μόλις η Κούβα έχασε τους εταίρους της της ΚΟΜΕΚΟΝ. Οι μεικτές επιχειρήσεις με ξένες ιδιωτικές εταιρείες είχαν νομιμοποιηθεί το 1982 και το πρώτο πιλοτικό πρόγραμμα εφαρμόστηκε το 1988, αλλά ως αντίδραση στην επείγουσα ανάγκη για νέες συμφωνίες υπογράφηκαν πενήντα μέχρι τα τέλη του 1991. Η συνταγματική μεταρρύθμιση του Ιουλίου του 1992 επαναπροσδιόρισε ότι η αναγκαστική δημόσια ιδιοκτησία εφαρμόζεται μόνο στα «βασικά» μέσα παραγωγής. Ο νόμος του 1995 για τις ξένες επενδύσεις αποσαφήνισε περαιτέρω το ρυθμιστικό πλαίσιο.

Όμως, ενώ ο στόχος ήταν να προσελκυστούν νέες επενδύσεις, το κουβανικό κράτος δεν παραιτήθηκε από τον έλεγχο. Συνέχισε να περιορίζει το εύρος των άμεσων ξένων επενδύσεων, απαιτώντας να ανταποκρίνεται η οποιαδήποτε μείζων μεταφορά δημόσιων περιουσιακών στοιχείων σε ξένη ιδιοκτησία σ' αυτό που όριζε η εκτελεστική επιτροπή του συμβουλίου των υπουργών ως «συμβολή στην οικονομική ικανότητα της χώρας και στη βιώσιμη ανάπτυξη, με βάση το σεβασμό στην κυριαρχία και την ανεξαρτησία της», παρέχοντας νέα κεφάλαια, νέες αγορές, τεχνολογία ή δεξιότητες, συμπεριλαμβανομένης της διευθυντικής ειδημοσύνης. Οι εγκρίσεις των ξένων επενδύσεων γίνονταν μία προς μία και συν τω χρόνω πολλές προτάσεις απορρίφθηκαν μέσω μιας διαδικασίας εξελισσόμενης επανεξέτασης της πολιτικής. Συνεπώς, οι κανόνες που υιοθετήθηκαν εξασφάλιζαν ότι το άνοιγμα στις άμεσες ξένες επενδύσεις ελεγχόταν εντός του κρατικού-σοσιαλιστικού συστήματος οικονομικής διεύθυνσης.

Η εξέλιξη της πολιτικής των άμεσων ξένων επενδύσεων ανταποκρινόταν στις μεταβαλλόμενες καταστάσεις. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 χάθηκαν κάποιες ευκαιρίες λόγω καθυστερήσεων ή παρανοήσεων, όταν όμως οι κουβανικές αρχές εξακρίβωσαν τα προβλήματα, επιδίωξαν να κατευθύνουν τις διαδικασίες για να διευκολύνουν τα πράγματα. Το 1997, η ικανότητα όσον αφορά τις εισαγωγές είχε ανακάμψει επαρκώς ώστε να μειωθεί η επείγουσα ανάγκη για ξένο συναλλάγμα, παρόλο που ο νόμος Χελμς-Μπάρτον είχε τεθεί σε ισχύ και απέτρεπε τους ξένους επενδυτές. Το αποτέλεσμα ήταν να μην φιλελευθεροποιηθεί περαιτέρω το καθεστώς για τις άμεσες ξένες επενδύσεις στο συνέδριο του ΚΚΚ, το 1997, απλώς υιοθετήθηκε η

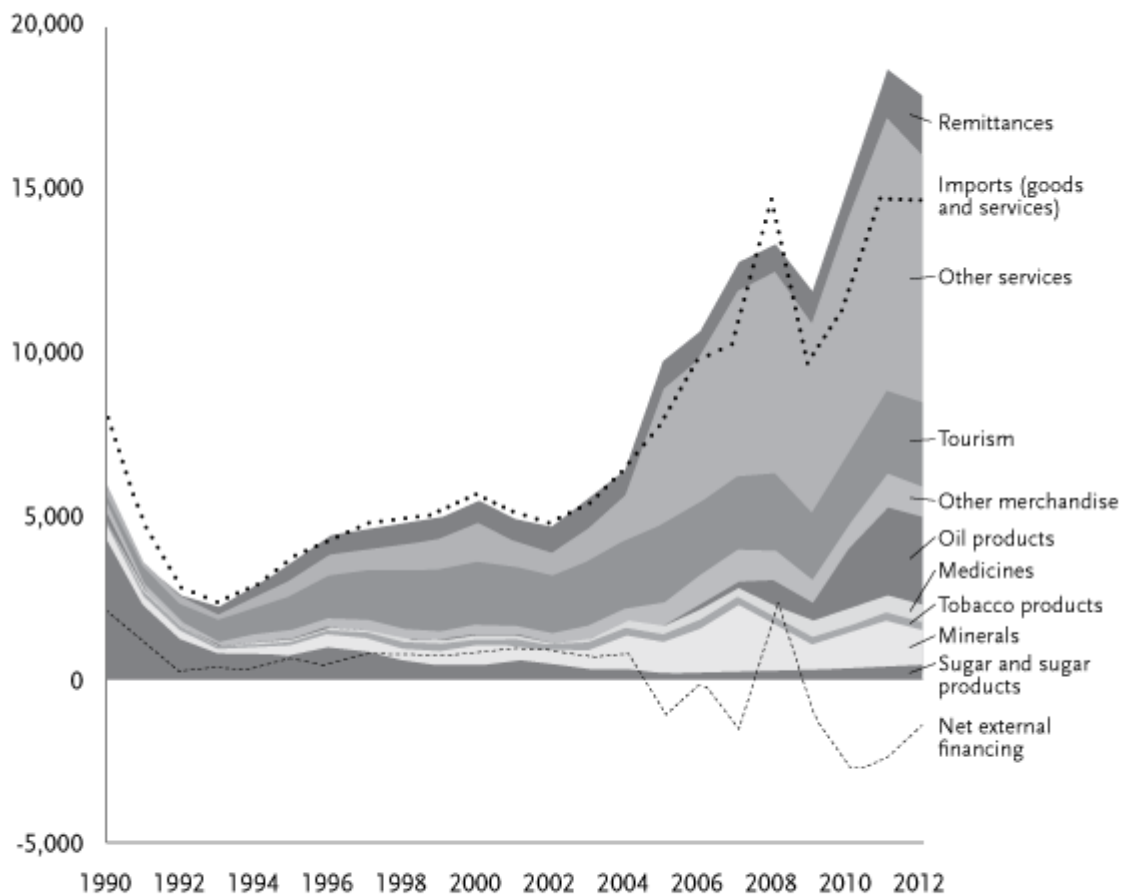
υφιστάμενη προσέγγιση, με τη συγκεκριμενοποίηση ότι θα έπρεπε να επιδιωχθεί η προσέλκυση κεφαλαίου ιδίως για τη δημιουργία υποδομών και την εξορυκτική και ενεργειακή ανάπτυξη . Ακολούθησε μια μετατόπιση προς μεγαλύτερα έργα, που κατέληξε στη μη ανανέωση των συμβολαίων με μικρότερους επενδυτές. Αν και οι κουβανολόγοι οίκτιραν αυτή την πολιτική αντιστροφή, ο ουσιαστικός χαρακτήρας της στρατηγικής περί των άμεσων ξένων επενδύσεων δεν είχε αλλάξει. Παρόλο που ο αριθμός των συμφωνιών για μεικτές επιχειρήσεις είχε μειωθεί από σαράντα στα έτη 1991-1997 σε ένα μέσο όρο των είκοσι πέντε στα τέλη της δεκαετίας, τα μεγαλύτερα συμβόλαια σήμαιναν ότι η μέση καθαρή ετήσια εισροή ξένου κεφαλαίου αυξήθηκε από 180 εκατ. δολάρια στα 1993-1996 σε 320 εκατομ. στα 1997-2000.

Στην ίδια περίοδο έγινε η πρώτη μερική ιδιωτικοποίηση κουβανικών περιουσιακών στοιχείων - το 1999 μια γαλλική εταιρεία, η Altadis, αγόρασε το 50% της Habanos, της εταιρείας διεθνούς διανομής των κουβανικών πούρων έναντι 500 εκατ. δολαρίων - και η πρώτη επιχείρηση πλήρους ξένης ιδιοκτησίας, ένα εργοστάσιο ηλεκτρισμού 15 εκατ. δολαρίων που κτίστηκε από μια εταιρεία του Παναμά. Από το 2001-2008, η πολιτική για τις ξένες άμεσες επενδύσεις επηρεάστηκε και πάλι από την επιδείνωση των σχέσεων με τις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας» -- η Κούβα είχε υποδειχθεί από την κυβέρνηση Ρέιγκαν ως «κράτος που υποστηρίζει την τρομοκρατία»-- καθώς αυξήθηκαν η παρακολούθηση και οι διώξεις. Ο Μπους ο νεότερος υιοθέτησε ένα πρόγραμμα μετάβασης όσον αφορά την Κούβα που περιείχε το σχεδιασμό για μια μετα-κομμουνιστική Κούβα και το Στέιτ Ντιπάρτμεντ ενέτεινε τις προσπάθειες ανίχνευσης και διώξης όσων παραβίαζαν τις αμερικανικές κυρώσεις, αποθαρρύνοντας το ενδιαφέρον των ξένων επιχειρήσεων. Το 2004, η Ουάσιγκτον επέβαλε πρόστιμο 100 εκατ. δολαρίων στην ελβετική τράπεζα UBS γιατί παρέδωσε μια παρτίδα λογαριασμών σε δολάρια στην Κούβα. Η Αβάνα αντέδρασε με την ακύρωση της χρήσης των δολαρίων στις εγχώριες συναλλαγές, αν και μπορούσαν ακόμη να κρατούνται και να ανταλλάσσονται με cucs— με μια πρόσθετη επιβάρυνση της τάξης του 10%. Ταυτόχρονα, αναπτύσσονταν οι σχέσεις της Κούβας με τη Βενεζουέλα. Ο Ούγκο Τσάβες είχε προσκληθεί πρώτη φορά στην Κούβα το 1994 ως ηγέτης της αντιπολίτευσης. Μετά την εκλογική του νίκη, το 1998 -και ιδίως μετά την ήττα του εναντίον του πραξικοπήματος και την απεργία των διευθυντών κατά της κυβέρνησής του, το 2002—οι εμπορικοί δεσμοί ανάμεσα στις δύο χώρες δυνάμωσαν και κορυφώθηκαν σε μια διμερή συμφωνία , τον Δεκέμβριο του 2004, ανταλλαγής βενεζουελάνικου πετρελαίου - περίπου 53.000 βαρελιών την ημέρα— με κουβανικές υπηρεσίες εργαζομένων στην υγεία και δασκάλων. Για πρώτη φορά από το 1990, η Κούβα είχε πρόσβαση σε σημαντική χρηματοδότηση με προτιμησιακούς όρους, αύξηση των επενδύσεων και ετήσια μεγέθυνση του ΑΕΠ , το οποίο αυξήθηκε με ένα μέσο όρο της τάξης του 10% στα έτη 2005-2007. Από κοινού με τη Βενεζουέλα η Κούβα ήταν ιδρυτικό μέλος μιας νέας εμπορικής συμφωνίας, της ALBA—Allianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América (Μπολιβαριανής Συμμαχίας των Λαών της Δικής μας Αμερικής) — η οποία περιέλαβε τη Βολιβία, το Εκουαδόρ, τη Νικαράγουα και τέσσερις νησιωτικές χώρες της Καραϊβικής. Η μέση ετήσια μεγέθυνση των εσόδων από εξαγωγές αυξήθηκε κατά 30% στα 2005-2007 , ξεπερνώντας κατά 9% αυτήν της προηγούμενης δεκαετίας.

Παρόλο που οι κουβανικές στατιστικές για τις διεθνείς ροές κεφαλαίων γίνονται σε πολύ αραιά χρονικά διαστήματα, τα διαθέσιμα στοιχεία επιβεβαιώνουν τη ριζική αναδιάρθρωση της παραγωγής και του διεθνούς εμπορίου που επιτεύχθηκε με σχετικά λιγοστή χρηματοδότηση. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι άμεσες ξένες επενδύσεις στην Κούβα ισοδυναμούσαν μόνο με το 1%, περίπου, του ΑΕΠ συγκρινόμενες με τον μέσο όρο της τάξης του 4%, περίπου, για τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. [49] Η Αβάνα πέτυχε υψηλότερη οικονομική επίδραση ανά δολάριο κεφαλαιακής επένδυσης επιλέγοντας τους νικητές

[τους κλάδους με τις καλύτερες επιδόσεις για τη συνολική οικονομία] και διαπραγματευόμενη απευθείας τα συμβόλαια. Όμως, το αποτέλεσμα ήταν ότι η εκ νέου είσοδος της Κούβας στην παγκόσμια οικονομία οδηγούνταν μόνο από μια χούφτα κλάδους. Τα Σχήματα 4 και 5, παρακάτω, δείχνουν τη στενή βάση της οικονομικής αναδιάρθρωσης και ανάκαμψης της Κούβας από το 1990. Το Σχήμα 4 δείχνει τις τέσσερις βασικές πηγές αύξησης του ξένου συναλλάγματος από το 1990: της ανάκαμψης ηγήθηκαν πρώτον ο τουρισμός, τη δεκαετία του 1990, στη συνέχεια το νικέλιο και η ενέργεια και, την περασμένη δεκαετία, οι επαγγελματικές υπηρεσίες. Επί ΚΟΜΕΚΟΝ, οι εξαγωγές ζάχαρης απέφεραν το 73% όλων των εξαγωγικών εσόδων, με το εμπορικό έλλειμμα να κυμαίνεται στα 2 δισ. δολάρια. Το 2012, η ζάχαρη απέφερε μόνο το 3% των εσόδων από εξαγωγές, ενώ ο πρόσφατα αναπτυχθείς τουρισμός, το νικέλιο, η επεξεργασία πετρελαίου και οι υπηρεσίες απέφεραν αρκετά εξαγωγικά έσοδα ώστε να παράγουν ετήσιο εμπορικό πλεόνασμα, όσον αφορά τα αγαθά και τις υπηρεσίες, άνω του 1 δισ. δολαρίων από κοινού. Οι κλάδοι του τουρισμού και της εξόρυξης νικελίου ανακεφαλαιοποιήθηκαν μέσω ιδιωτικών άμεσων ξένων επενδύσεων. Η επεξεργασία πετρελαίου και οι επαγγελματικές υπηρεσίες μέσω της συμφωνίας Κούβας-Βενεζουέλας του 2004. Η συμφωνία αυτή συνέβαλε τα μέγιστα στα έσοδα ξένου συναλλάγματος - στην πραγματικότητα, από το 2005, τα έσοδα από πώληση υπηρεσιών στη Βενεζουέλα υπερέβαιναν τα έσοδα από όλες τις εξαγωγές αγαθών - αν και από το 2008 η ισχυρότερη μεγέθυνση προήλθε από το διυλιστήριο Σιενφουέγος, μια μεικτή επιχείρηση μεταξύ των κρατικών εταιρειών πετρελαίου της Κούβας και της Βενεζουέλας. Ο τομέας της βιοτεχνολογίας, στον οποίο εναποτέθηκαν ελπίδες, μεγεθύνθηκε με εύρωστο ρυθμό - οι εξαγωγές διπλασιάστηκαν ανάμεσα στο 2008 και το 2012--, αλλά αντιστοιχεί μόνο στο 3% των συνολικών εσόδων από εξαγωγές, και ακόμη δεν έχει αποκτήσει εκείνο το επαρκές μέγεθος ώστε να αποτελεί την κινητήρια δύναμη της εθνικής οικονομίας. Το 2012, το εμπορικό πλεόνασμα της Κούβας (αγαθών και υπηρεσιών μαζί) από κοινού με τα εμβάσματα, που εκτιμάται ότι έχει αυξηθεί περίπου στα 2 δισ. δολάρια, φαίνεται ότι παρείχε επαρκές ξένο συνάλλαγμα ώστε να δίνει τη δυνατότητα συσσώρευσης διεθνών αποθεματικών, όπως δείχνει το αρνητικό ισοζύγιο της κατ' εκτίμηση «καθαρής εξωτερικής χρηματοδότησης», στο Σχήμα 4.

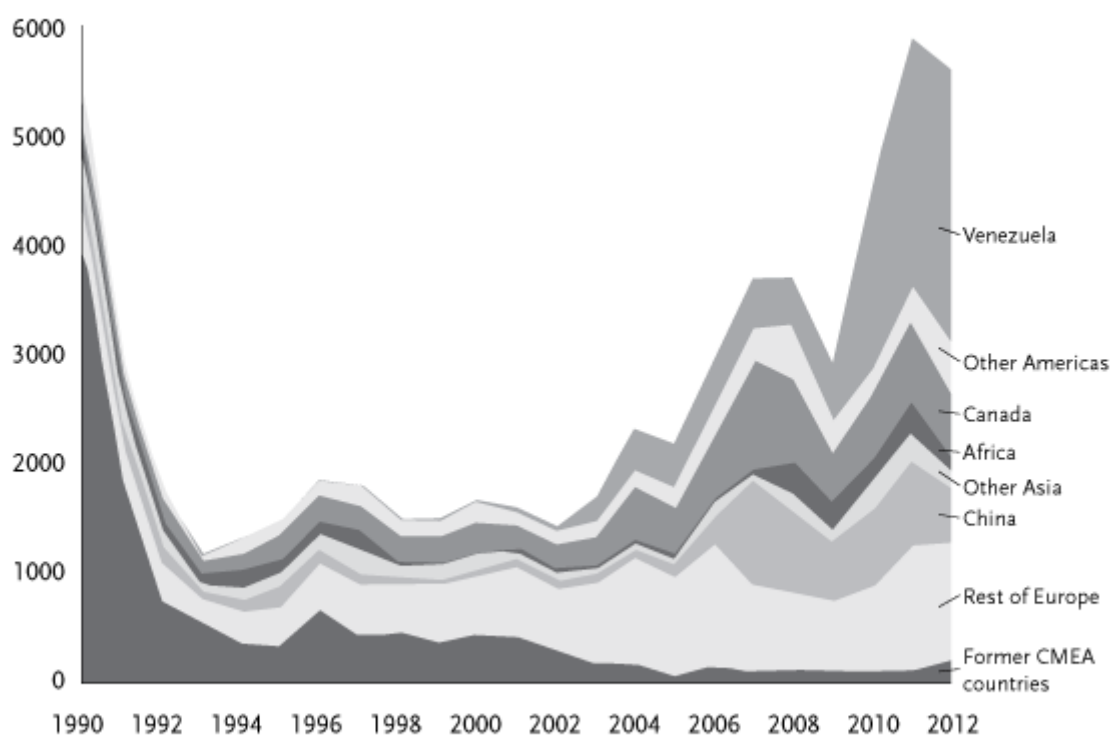
FIGURE 4: *Composition of foreign exchange flows, 1990–2012*

Sources: Oficina Nacional de Estadísticas e Información (ONEI) and author's estimates. The ONEI does not publish data on net external financing, and its series for remittances was only published from 1997–2000, so these figures are author's estimates, based on the available information.

Το Σχήμα 5, που δείχνει τον γεωγραφικό προορισμό των εξαγωγών, αποκαλύπτει το βαθμό στον οποίο έχει αναπροσανατολιστεί το εμπόριο αγαθών της Κούβας. Το 1990, περίπου το 75% των εξαγωγών κατευθυνόταν προς πώληση στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, αλλά το 2012 οι εξαγωγές προς αυτές αντιστοιχούσαν σε λιγότερο από 5%. Περί το 2000, η Κούβα είχε κατορθώσει να πετύχει πρωτοφανή βαθμό διαφοροποίησης των εξαγωγικών εταιρών: στη Δυτική Ευρώπη αντιστοιχούσε το 32% του συνόλου των εξαγωγών, στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ το 27%, στον Καναδά το 17%, στην Ασία το 12% και στο υπόλοιπο της συνολικής αμερικανικής ηπείρου –εκτός των ΗΠΑ, που παρέμειναν κλειστές στις κουβανικές εξαγωγές— ένα επιπρόσθετο 10%. Έκτοτε, η εξάρτηση από έναν εταίρο αυξήθηκε και πάλι: το 2012, στη Βενεζουέλα κατευθυνόταν όχι μόνο το 45% των εξαγωγών αγαθών –το μεγαλύτερο μέρος των οποίων ήταν προϊόντα πετρελαίου από το διυλιστήριο Σιενφουέγος— αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των υπηρεσιών της Κούβας, εκτός του τουρισμού.

FIGURE 5: *Destination of goods exports, 1990–2012*

Source: Oficina Nacional de Estadísticas e Información (ONEI)

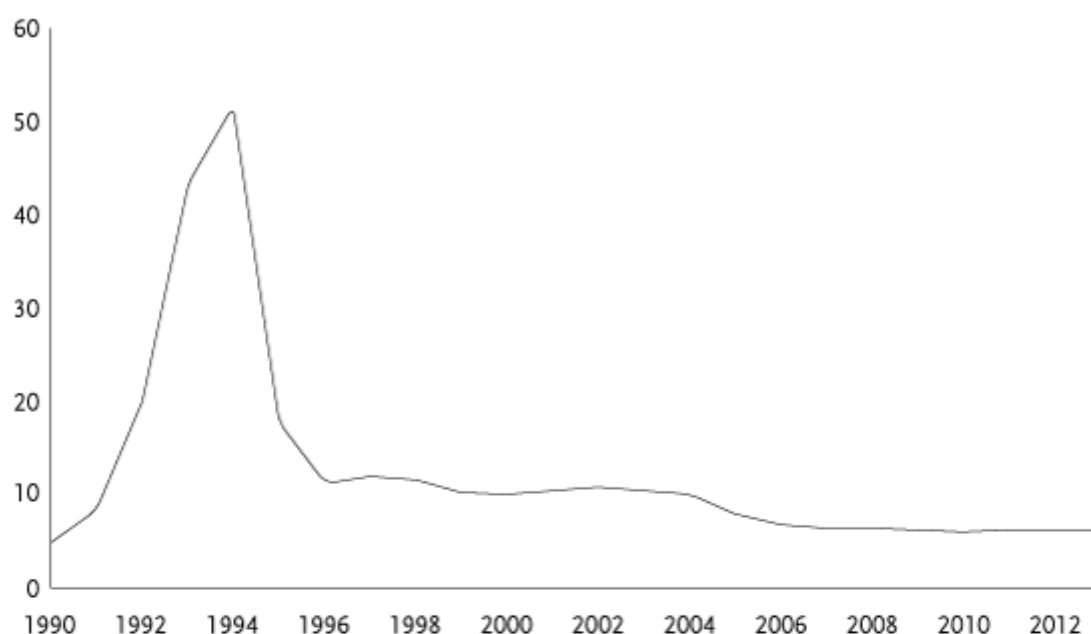
4. Οι μεταρρυθμίσεις του Ραούλ

Η μεγάλη αύξηση των εσόδων σε ξένο συνάλλαγμα στα 2005-2007 μέσω του εμπορίου με τη Βενεζουέλα έφερε μια ευπρόσδεκτη ανακούφιση. Αλλά την εποχή που ανέλαβαν επίσημα την εξουσία ο Ραούλ Κάστρο και οι συνεργάτες του, το 2008, η αύξηση αυτή είχε τελειώσει. Τρεις πολύ καταστροφικοί κυκλώνες και η πτώση των τιμών του νικελίου που ήταν το επακόλουθο της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης εξάλειψαν το εμπορικό πλεόνασμα και στράγγισαν τα

αποθεματικά ξένου συναλλάγματος, αφήνοντας την Κούβα σε κατάσταση αδυναμίας ως προς την εξυπηρέτηση του χρέους της. Παρόλο που η κοινωνική προστασία παρέμεινε άθικτη, η προσφορά χρήματος είχε σταθεροποιηθεί και η δημοσιονομική πειθαρχία ήταν εξασφαλισμένη, έγινε καθαρό ότι θα χρειαζόνταν περισσότερα από την ανάκαμψη των εσόδων σε ξένο συνάλλαγμα, προκειμένου να επανέλθει το πέσο στο προηγούμενο επίπεδό του και συνεπώς να αποκατασταθεί η πραγματική αξία των μισθών, των επιδομάτων και των τιμών. Η νομισματική ανισορροπία είχε παγιωθεί. Η συνύπαρξη δύο συνόλων τιμών, εισοδημάτων και συναλλαγματικών ισοτιμιών, των κρατικών και της αγοράς, εμπόδιζε την ενσωμάτωση εγχώριας και εξωτερικής οικονομίας, με αποτέλεσμα μια άνισα καταμεμημένη και στρεβλή δομή παραγωγής. Σε πραγματικούς όρους, οι κρατικοί μισθοί παρέμεναν κάτω από το επίπεδο του 1990 επί αρκετά χρόνια, με τη συναλλαγματική ισοτιμία των *Cadeca* να είναι τώρα 24 πέσος/δολάριο, σε σύγκριση με την προηγούμενη ισοτιμία της μαύρης αγοράς των 7 πέσος/δολάριο, το 1990 (Σχήματα 6 και 7). Τα φαινόμενα της ανισότητας και των στρεβλών κινήτρων εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Μόνο μια μικρή, προνομιούχος μερίδα του πληθυσμού που είχε πρόσβαση σε σκληρό νόμισμα μπορούσε να αγοράζει τακτικά προϊόντα στα μη κρατικά καταστήματα, για τους υπόλοιπους η «διάχυση των ωφελημάτων» από τον νέο μη κρατικό τομέα ήταν αδύναμη και έμμεση, κυρίως μέσω της συλλογής φόρων που χρησιμοποιούνταν για τη χρηματοδότηση των κοινωνικών δαπανών.

FIGURE 6: Value of \$100 as a multiple of the average monthly wage

Sources: Author's calculations based on Oficina Nacional de Estadísticas (ONE) data for average monthly wages, the black-market exchange rate until 1993, and the 'unofficial' but legal Cadeca rate (pesos exchanged for convertible pesos then exchanged for hard currency) thereafter. The Cadeca rate is available only for personal and non-state sector transactions.

FIGURE 7: Cuban Peso–US Dollar market exchange rate, 1990–2013

Sources: Author's calculations based on the black-market exchange rate until 1993, and the Cadeca rate thereafter.

Όπως η διευρυνόμενη ανισότητα, έτσι και ο διχασμός της οικονομίας καθυστερούσε την οικονομική ανάπτυξη μέσω της αύξησης ενός παρασιτικού άτυπου τομέα που ρουφούσε πόρους από την επίσημη οικονομία προσφέροντας κίνητρα στους ειδικευμένους εργαζόμενους, συμπεριλαμβανομένων των καθηγητών/δασκάλων, να αναλαμβάνουν εργασίες χαμηλής ειδίκευσης έναντι μισθών σε *cuc* και ενθαρρύνοντας τη μικροκλοπή κρατικών πόρων με σκοπό την επαναπώληση στη μαύρη αγορά σε υψηλότερες τιμές. Η πληθώρα πράξεων διαφθοράς και η διευρυνόμενη ανισότητα εισοδήματος υπονόμωσε σταδιακά την εξισωτική ηθική και την αξιοπιστία της σοσιαλιστικής ρητορικής, μια επίπτωση που εντάθηκε καθώς οι πιο πλούσιοι Κουβανοί μπορούσαν τώρα να εξασφαλίζουν προτιμησιακή πρόσβαση σε θέσεις εργασίας, στην υγεία και την εκπαίδευση πληρώνοντας γι' αυτό το προνόμιο μέσω άτυπων διαύλων. Παράλληλα, το κόστος των επιδοτήσεων ανέλυνε κονδύλια που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για επενδύσεις.

Lineamentos [Κατευθυντήριες γραμμές]

Το πρώτο πρόβλημα της κυβέρνησης του Ραούλ Κάστρο, υπό την ηγεσία του υπουργού Οικονομίας Μαρίνο Μουρίγιο, ήταν να αποκαταστήσει το εξωτερικό ισοζύγιο, μετά τα σοκ του 2008. Αυτό επιτεύχθηκε με δραστική μείωση των εισαγωγών, που μείωσαν την επίσημη μεγέθυνση του ΑΕΠ σε μόλις 1,4%. [50] Έκτοτε, η οικονομική στρατηγική προσδιορίστηκε ως «επικαιροποίηση» του μοντέλου - διαφοροποίηση της παραγωγής, αναζωογόνηση της εγχώριας οικονομίας που στερούνταν κεφαλαίων και επανευθυγράμμιση των τιμών, των ισοτιμιών και των εισοδημάτων - αντί να ξεκινήσουν μια διαδικασία κινεζικού τύπου, δηλαδή καπιταλιστικής συσσώρευσης υπό την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος. Παρόλο που το ύφος της ηγεσίας του Ραούλ είναι πολύ διαφορετικό από αυτό του αδελφού του, έδωσε μεγάλη προσοχή στη σύνδεση αυτής της διορθωτικής προσπάθειας με τις πολιτικές του Φιντέλ, χρησιμοποιώντας επανειλημμένα αποσπάσματα των ομιλιών του, εκ των οποίων ένα από τα πιο προσφιλή ήταν «*Revolución es sentido del momento histórico; es cambiar todo lo que debe ser cambiado*». [51] Ύστερα από κάποιες μετριοπαθείς αρχικές μεταρρυθμίσεις, ο Ραούλ προετοίμασε το έδαφος για μια πιο ριζοσπαστική προσέγγιση, εγκαινιάζοντας ακόμη μια συζήτηση σε όλη τη χώρα στην πορεία προς το έκτο συνέδριο του ΚΚΚ, τον Απρίλιο του 2011. Τον Νοέμβριο του 2010, κυκλοφόρησε ένα σχέδιο ντοκουμέντου, «*Lineamientos de la Política Económica y Social del Partido y la Revolución*», που υποβλήθηκε προς συζήτηση σε συναντήσεις σε όλη τη χώρα, στις οποίες καταγράφονταν τα σχόλια και οι προτεινόμενες αναθεωρήσεις. Το σχέδιο κειμένου που ξαναγράφηκε ύστερα από αυτή τη διαδικασία υποβλήθηκε στο συνέδριο, τροποποιήθηκε και στη συνέχεια δημοσιεύτηκε, τον Μάιο του 2011. [52] Παρόλο που αυτές οι «Κατευθυντήριες γραμμές» σκόπευαν να κατευθύνουν την πολιτική μέχρι το 2016, το ντοκουμέντο δεν έμοιαζε με πεντάχρονο πλάνο. Όπως η απόφαση του ΚΚΚ, το 1991, για την οικονομία, περιέγραφαν ένα σύνολο αρχών και στόχων, αντί να ορίζουν ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων.

Παρ' όλα τα ελαττώματα του κουβανικού συστήματος συμμετοχής, αυτό εξακολουθεί να υπηρετεί τόσο ως περιορισμός όσο και ως οδηγός της επίσημης πολιτικής. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο τρόπος με τον οποίο επανεξετάστηκε και αναθεωρήθηκε μια οδηγία για μειώσεις θέσεων εργασίας μεγάλης κλίμακας στον δημόσιο τομέα, με τη συμμετοχή των επίσημων συνδικάτων, μετά την απόρριψη εκ μέρους των κρατικών υπαλλήλων του βιαστικού ρυθμού της προσαρμογής και του απραγματοποίητου και άδικου τρόπου με τον οποίο θα εφαρμοζόταν. Τα γεγονότα έδειξαν

ότι αν και τα κουβανικά συνδικάτα δεν είναι καθόλου «ανεξάρτητα», έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην καθιέρωση πολιτικών ορίων και στην πρακτική εφαρμογή του «εξορθολογισμού» ή του κλεισίματος επιχειρήσεων. [53] Η διαδικασία διαβούλευσης πάνω στις «Κατευθυντήριες γραμμές» κατέληξε σε σημαντικές τροποποιήσεις του τελικού σχεδίου. Και παρόλο που η εκπλήρωσή τους, από τον Μάιο του 2011, συντονίζεται κεντρικά από μια επιτροπή υπό τον Μουρίγιο, με τακτικές αναφορές προόδου που παρουσιάζονται στο Κόμμα και την Εθνοσυνέλευση, σ' αυτήν συμμετέχει ένα πολύ ευρύτερο φάσμα οργανώσεων, με σύνθετες αλληλεπιδράσεις μεταξύ κόμματος, κυβέρνησης και επιτροπών ειδικών. Η διαδικασία εκπλήρωσης περιέλαβε πολλούς πειραματισμούς και πιλοτικά σχέδια, όπως και προγράμματα επανεκπαίδευσης, έρευνας και εποπτείας.

Οι «Κατευθυντήριες γραμμές» κα οι επίσημες ομιλίες έκαναν πλείστες όσες αναφορές στη «χρησιμοποίηση των μηχανισμών» της αγοράς, αλλά τους θεωρούσαν απλώς ένα συστατικό της κρατικά διευθυνόμενης οικονομικής πολιτικής, σε αντίθεση με το νεοφιλελεύθερο δόγμα ότι η αγορά αποτελεί τον στυλοβάτη των στρατηγικών «μετάβασης» παντού. Συνεπώς, τα μέτρα που λαμβάνονται έχουν στοιχεία φιλελευθεροποίησης, όπως επέκταση του μη κρατικού τομέα, μεγαλύτερο εύρος ξένων επενδύσεων, φορολογικές ελαφρύνσεις για τις ειδικές αναπτυξιακές ζώνες και κατάργηση ρυθμίσεων για τα σπίτια και τα μεταχειρισμένα αυτοκίνητα. Αλλά αντί να παραδοθεί ο έλεγχος της οικονομίας στον ιδιωτικό τομέα, η κυβέρνηση συνόδευσε αυτές τις κινήσεις με μέτρα σχεδιασμένα έτσι ώστε να δυναμώνουν την εποπτεία του κράτους. Από τότε που ανέλαβε την προεδρία ο Ραούλ, αυξήθηκαν οι πόροι και οι αρμοδιότητες της γενικής ελέγκτριας, Γκλάντις Μπεχεράνο, μιας βασικής προσωπικότητας που μονίμως παραβλέπεται από τους εξωτερικούς σχολιαστές. Το έργο της δεν περιορίζεται απλώς στην ενίσχυση των κατά της διαφθοράς προσπαθειών -όπου η προσοχή εστιάζεται στις πιο επίζημιες καταχρήσεις σε υψηλό επίπεδο, με αποτέλεσμα να επιβάλλονται μακροχρόνιες ποινές φυλάκισης σε ορισμένους ανώτερους αξιωματούχους--, αλλά και στη βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης μέσω της διάχυσης πληροφοριών και ενός εθνικής εμβέλειας προγράμματος κατάρτισης για αξιωματούχους, οικονομικούς διευθυντές, λογιστές και αυτοαπασχολούμενους. Του σημαίνει ότι χρησιμοποιούνται τα θεσμικά στοιχεία του κράτους για να δημιουργηθούν τα στελέχη και η κουλτούρα που απαιτούνται ώστε να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα και η δικαιοσύνη στον επίσημο τομέα στον οποίο οι αγορές παίζουν μεγαλύτερο ρόλο από πριν.

Από την εποχή της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, η οικονομική επίδοση της Κούβας είναι πιο αδύναμη από την αναμενόμενη, με ετήσια αύξηση του ΑΕΠ κάτω από το 3% κατά μέσο όρο, μη εκπληρώνοντας επανειλημμένα τους στόχους. Η βοήθεια από τη Βενεζουέλα συνεχίζεται, αλλά η αρχική ώθηση που έδωσε αμβλύθηκε από το 2008 και ο συνεχιζόμενος αποκλεισμός της Κούβας από την αγορά των ΗΠΑ και από τις περισσότερες πηγές διεθνούς χρηματοδότησης εξακολουθεί να επιδρά επιβραδυντικά στην οικονομική μεγέθυνση. Σημειώθηκε μικρή βελτίωση στους πραγματικούς μισθούς του δημόσιου τομέα, εκτός από τους εργαζόμενους στην υγεία που στις αρχές του 2014 πήραν μεγάλες αυξήσεις. Ιδιαίτερη απογοήτευση προκάλεσε η απουσία σημαντικής αύξησης της αγροτικής παραγωγής, παρά τη διανομή γης σε ιδιώτες αγρότες και μια σειρά μέτρων σχεδιασμένων να βελτιώσουν τα κίνητρά τους, τα δίκτυα διανομής, τις προμήθειες εισροών και τη διαθεσιμότητα χρηματοδότησης. Συγκριτικά, η αύξηση του κουβανικού ΑΕΠ δεν ήταν χειρότερη από τον μέσο όρο των χωρών της «μετάβασης», από το 2008, παρά τη σημαντική μείωση των εργαζομένων στον δημόσιο τομέα. Η προσαρμογή έγινε με αρκετά βραδύ ρυθμό ώστε να αποτραπεί ένα σοκ ζήτησης ή να προκληθεί απότομη αύξηση της ανεργίας. Όμως, τα αποτελέσματα υπολείπονται των προσδοκιών από τις μεταρρυθμίσεις του 2011. Πέρα από τη διαμόρφωση κανόνων ώστε να λειτουργούν καλύτερα οι νέες αγορές, μελετιούνται τώρα πιο

τολμηρά μέτρα για την αύξηση των ξένων επενδύσεων και την επίλυση των μόνιμων προβλημάτων που δημιουργεί η ύπαρξη του συστήματος του διπλού νομίσματος.

Η πιο σημαντική πρόσφατη πρωτοβουλία ήταν η αναβάθμιση του λιμανιού του Μαριέλ, 45 χλμ. δυτικά της Αβάνας. Το σχέδιο, μια μεικτή επιχείρηση που άρχισε το 2009 και χρηματοδοτήθηκε με 1 δισ. δολάρια από τη βραζιλιάνικη αναπτυξιακή τράπεζα BNDES, είναι η μεγαλύτερη επένδυση σε υποδομές από το 1990. Το λιμάνι έχει απαιτούμενο βάθος 18 μέτρων, αρκετό για να ελλιμενίζονται τα γιγαντιαία πλοία μεταφοράς εμπορευματοκιβωτίων που θα περνούν από τη διώρυγα του Παναμά, όταν ολοκληρωθεί το 2015. Προς το παρόν, το εμπάργκο των ΗΠΑ δεν απαγορεύει μόνο όλες τις εισαγωγές από την Κούβα, αλλά και το να δένουν στα αμερικανικά λιμάνια, 6 μήνες μετά, όλα τα πλοία που είχαν περάσει από την Κούβα. Η δραστηριότητα στο Μαριέλ θα πολλαπλασιαστεί εάν αρθούν έστω και εν μέρει αυτοί οι περιορισμοί και μερικώς το έργο αυτό μπορεί να σχεδιάστηκε ως ένα σινιάλο του ενδιαφέροντος της Κούβας να βελτιωθούν οι διμερείς σχέσεις. Αλλά και χωρίς τις ΗΠΑ, οι εγκαταστάσεις στο Μαριέλ είναι έτοιμες να εξυπηρετήσουν το αυξανόμενο εμπόριο ανάμεσα στην Κίνα, τη Βραζιλία και την Ευρώπη, ως κόμβος όπου τα εμπορευματοκιβώτια μπορούν να φορτώνονται σε μικρότερα πλοία για να μεταφερθούν σε περιφερειακά λιμάνια.

Μια δεύτερη πρωτοβουλία, το άνοιγμα μιας Ειδικής Ζώνης Ανάπτυξης, επίσης στο Μαριέλ, στα τέλη του 2013, που συνδέεται με νέα σιδηροδρομική γραμμή με την Αβάνα, αποσκοπεί στο να προωθήσει ένα βιομηχανικό «σύμπλεγμα» προσαρμοσμένο στην επεξεργασία εξαγωγίμων προϊόντων γύρω από το λιμάνι όσο και να προσελκύσει κουβανικές και ξένες εταιρείες που εξυπηρετούν την εγχώρια αγορά. Αυτές τις δύο εξελίξεις συνοδεύει ένας νέος νόμος για τις ξένες επενδύσεις, που ισχύει από τον Ιούνιο του 2014, ύστερα από αρκετά χρόνια συζητήσεων. Προς απογοήτευση των κουβανολόγων, αποτελεί απλώς μια αναθεώρηση του νόμου του 1995: ενώ υπάρχουν προσαρμογές όσον αφορά τους φόρους και άλλα κίνητρα και μια πιο σαφής πρόσκληση επενδυτών από τις ΗΠΑ, οι βασικές αρχές παραμένουν οι ίδιες: το κουβανικό κράτος κάνει κουμάντο και πρέπει να ικανοποιείται ο όρος ότι κάθε ξένη επένδυση συμβάλλει στους αναπτυξιακούς του σκοπούς.

Ημέρα μηδέν

Παρ' όλα αυτά, η επιτυχία στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων μπορεί απλώς να δεικνύει ένα στρεβλό μοντέλο οικονομικής μεγέθυνσης, όσο το χάσμα ανάμεσα στις ισοτιμίες - την «επίσημη» τιμή ισοτιμίας πέσο(cup)-cuc (μετατρέψιμου πέσο) -δολαρίου και την «ανεπίσημη», αλλά νόμιμη, τιμή Cadeca των 24 πέσος ανά cuc/δολάριο— δημιουργεί ένα φάσμα συνόλων τιμών, επίσημων, ανεπίσημων, δολαριακών και μη μετατρέψιμων πέσος, που εμποδίζουν την ενσωμάτωση της εγχώριας και της εξωτερικής οικονομίας. Καθώς επεκτείνεται ο μη κρατικός τομέας, καθίσταται όλο και πιο σαφές ότι σχετικά μη αποτελεσματικές ιδιωτικές επιχειρήσεις μπορούν να ευημερούν στην εγχώρια οικονομία, καθώς το κόστος τους σε πέσος, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας, είναι υποτιμημένο βάσει της τιμής του Cadeca/cuc που χρησιμοποιούν για τις συναλλαγές τους. Στην πραγματικότητα, το κουβανικό κράτος επιδοτεί τον νέο μη κρατικό τομέα μέσω της υποτιμημένης ισοτιμίας Cadeca. Παράλληλα, οι κρατικές επιχειρήσεις πρέπει να χρησιμοποιούν την ανατιμημένη επίσημη ισοτιμία, ένα σοβαρό μειονέκτημα για την ανταγωνιστικότητα. Μια μορφή «ψευδαίσθησης χρήματος» σημαίνει ότι οι αποτελεσματικές κρατικές επιχειρήσεις αναφέρουν ζημίες και έτσι δεν μπορούν να συλλέξουν κεφάλαιο για επενδύσεις, ενώ οι ιδιώτες επιχειρηματίες που λειτουργούν με πολύ χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας απολαμβάνουν μεγάλες, μη ορατές κρατικές επιδοτήσεις και παραπονιούνται από πάνω ότι υπερφορολογούνται.

Η υπ' αριθμόν 55 των «Κατευθυντήριων γραμμών» του 2011 δηλώνει σαφώς ότι το σύστημα του

διπλού νομίματος πρέπει να διευθετηθεί, αλλά η διατύπωση είναι αινιγματική και η αλλαγή πραγματοποιείται με βραδείς ρυθμούς. [54] Η καθυστέρηση αποδίδεται εν μέρει στην απέχθεια για την ανάληψη ρίσκων. Κάθε νομισματική επανευθυγράμμιση συνεπάγεται μια επαναξιολόγηση που προκαλεί προβλήματα και, στον απόηχο της μεγάλης κατάρρευσης του πέσο στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η Κεντρική Τράπεζα έχει θέσει ως στόχο της τη διατήρηση της σταθερότητάς του. Ο φόβος για την επανεμφάνιση των δυσκολιών δημιούργησε μια τάση προφύλαξης όχι μόνο μέσα στην κυβέρνηση και την κρατική γραφειοκρατία αλλά και στον πληθυσμό συνολικά. Πολλά νοικοκυριά προσαρμόστηκαν στις στρεβλές δομές των τιμών και συνεπώς εξαρτώνται απ' αυτές. Ανάμεσα στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και στο 2008, η αντίληψη της σταδιακής βελτίωσης μέσω της προσαρμογής ήταν επαρκής για να αμβλύνει την επιταγή να αποκατασταθεί η ισορροπία του νομισματικού συστήματος. Αλλά η επακόλουθη επιβράδυνση έφερε το θέμα αυτό στο προσκήνιο.

Τελικά, στις αρχές του 2013, έγιναν οι πρώτες κινήσεις. Ύστερα από δύο χρόνια μελέτης, άρχισε να εφαρμόζεται ένα πιλοτικό πρόγραμμα που επιτρέπει σε ορισμένες κρατικές επιχειρήσεις να χρησιμοποιούν τις τιμές *cup-cuc* των περίπου 10 πέσος προς 1 *cuc* για αγορές από εγχώριους προμηθευτές - κρατικούς, συνεταιριστικούς ή ιδιώτες. Τον Οκτώβριο του 2013, η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι είχε σχεδιαστεί το χρονοδιάγραμμα για τη νομισματική μεταρρύθμιση. Τον Μάρτιο του 2014, δημοσιεύτηκαν λεπτομερείς οδηγίες για τις τιμές και τη διευθέτηση των λογαριασμών την 'Dia Cero'—ημέρα μηδέν— όταν θα καταργηθεί το *cuc*. [55] Το κουβανικό πέσο θα μετατρέπεται τότε άμεσα σε ξένο νόμισμα, αν και οι λεπτομέρειες των όποιων σχεδιασμένων συναλλαγματικών ελέγχων δεν είναι ακόμη γνωστές. Προκειμένου να ελαχιστοποιηθεί η αναταραχή, το κράτος θα ορίσει τις παραμέτρους των νέων τιμών του πέσο και θα εξασφαλίσει επιδοτήσεις για να καλύψει τις αρχικές απώλειες. Οι νέες τιμές, στο μοναδικό νόμισμα πλέον, θα αντανakλούν, συνεπώς, την απώλεια διεθνούς αγοραστικής δύναμης του πέσο από το 1990 και η «μη ορατή επιδότηση» του ιδιωτικού τομέα θα απαλειφθεί.

Το ζωτικό θέμα όμως, ποια θα είναι η νέα ενιαία ισοτιμία, δεν έχει ακόμη συγκεκριμενοποιηθεί. Η υπάρχουσα τιμή *Cadeca* των 24 πέσος ανά δολάριο -που υποτιμά το πέσο— θα μπορούσε να φαίνεται ελάχιστα ενοχλητική και, μέσω της τεράστιας υποτίμησης που θα επέφερε στην επίσημη ισοτιμία, θα βελτίωνε ριζικά την ανταγωνιστικότητα του επιχειρηματικού τομέα. Αλλά έτσι η κουβανική οικονομία θα εισερχόταν στην παγκόσμια αγορά ως παραγωγός με πολύ χαμηλούς μισθούς και θα εδραίωνε ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα στα εισοδήματα σε πρώην *cuc* και στις κλίμακες πληρωμής με κουβανικό πέσο. Μια τιμή των 20, 15 ή ακόμη και των 10 πέσος ανά *cuc*/δολάριο θα εξασφάλιζε μερική διόρθωση στα σχετικά πραγματικά εισοδήματα, βελτιώνοντας επίσης την ανταγωνιστικότητα και επιτρέποντας περαιτέρω προσαρμογή, από τη στιγμή που θα έχουν διευθετηθεί τα πράγματα και η εμπιστοσύνη θα έχει αποκατασταθεί. [56]

Όταν γραφόταν αυτό το κείμενο, δεν είχε ακόμη οριστεί η ημέρα μηδέν και δεν είναι ακόμη βέβαιο πώς θα γινόταν κατορθωτή μια εκ νέου αξιολόγηση του πέσο. Προσεγγίζοντας τη διαδικασία ενοποίησης του νομίματος με προσοχή, η κυβέρνηση ελπίζει ότι είναι δυνατόν να ελαχιστοποιήσει το κόστος επανακαθορισμού της τιμής του. Δεν υπάρχουν άμεσα συγκρίσιμες περιπτώσεις με αυτήν της Κούβας, επειδή οι ενοποιήσεις νομίματος σε άλλες χώρες διεξάχθηκαν είτε όταν θετικά εμπορικά ισοζύγια διασφάλιζαν πληθώρα ξένου συναλλάγματος είτε με εξωτερική στήριξη. Και καμιά χώρα δεν έχει την ιδιόμορφη δομή των κατακερματισμένων αγορών και τιμών της Κούβας. Εφόσον δεν έχουμε τα νομισματικά δεδομένα που χρειάζονται για να κατανοήσουμε πλήρως τις κουβανικές συνθήκες, μπορούμε απλώς να υποθέσουμε τον πιθανό αντίκτυπο αυτής της αλλαγής. Όμως, φαίνεται καθαρά ότι αυτή η μεταρρύθμιση θα έχει εκτεταμένες συνέπειες τα επόμενα χρόνια όχι μόνο για τις σχετικές τιμές και την κατανομή εισοδήματος, αλλά και για τη

δυναμική της οικονομικής μεγέθυνσης στην Κούβα.

Κοινωνικές διαιρέσεις

Δεν είναι εύκολο να εκτιμήσουμε την αναλογία του πληθυσμού που έχει πρόσβαση στα *cucs* ή σε ξένο νόμισμα και σε τι αριθμό ανέρχεται. Κάποιες εκτιμήσεις υποδεικνύουν ότι ο μισός πληθυσμός έχει κάποια *cucs*, αλλά σε πολλές περιπτώσεις το ποσό θα είναι πολύ μικρό. Η συγκέντρωση αποταμιεύσεων σε τραπεζικούς λογαριασμούς είναι πολύ υψηλή - αλλά όσοι έχουν επιτυχημένες επιχειρηματικές δραστηριότητες στη μαύρη αγορά, π.χ., κρατούν τα χρήματά τους αλλού. Αυτό που μπορεί να αναγνωριστεί με κάποια βεβαιότητα είναι οι κοινωνικές ομάδες που έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στα *cucs* και εκείνες που δεν έχουν καμιά πρόσβαση. Οι πιο φτωχοί είναι εκείνοι που εξαρτώνται από τις κρατικές συντάξεις ή την κοινωνική βοήθεια, χωρίς οικογενειακή στήριξη. Οι συντάξεις μετά βίας επαρκούν για τα προς το ζην, έτσι οι κοινωνικές υπηρεσίες πρέπει να τις συμπληρώνουν όπου δεν υπάρχει οικογένεια ή η οικογένεια είναι επίσης φτωχή. Αν και στην Αβάνα υπάρχει περισσότερο χρήμα, και άρα περισσότερες ευκαιρίες για τους νέους και γερούς να κερδίσουν κάποια χρήματα, για τους ηλικιωμένους που δεν μπορούν να κινηθούν σ' αυτήν πρέπει να είναι ένα από τα χειρότερα μέρη, επειδή οι τιμές αγοράς είναι υψηλότερες. Οι άνθρωποι που κάνουν χαμηλά αμειβόμενες κρατικές εργασίες, χωρίς μπόνους, χωρίς ευκαιρίες για μικροκλοπές, εργασίες περιθωριακές ή παίρνουν εμβάσματα επίσης βρίσκονται κοντά στο στοιχειώδες επίπεδο διαβίωσης.

Η επόμενη ομάδα ως προς το επίπεδο διαβίωσης -πιθανώς πάνω από τον μισό πληθυσμό— είναι όσοι καταφέρνουν να τα βγάλουν πέρα επειδή μπορούν να συμπληρώνουν με κάποιον τρόπο τα εισοδήματα που τους παρέχει το κράτος, αλλά ζουν μεροδούλι μεροφάι και δεν έχουν αρκετά για να αποταμιεύουν. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν οι κρατικοί/κυβερνητικοί αξιωματούχοι, συμπεριλαμβάνονται επίσης όσοι ζουν από μέτρια εμβάσματα ή επιδίδονται σε μικρής κλίμακας ιδιωτικές επιχειρηματικές δραστηριότητες, νόμιμες ή παράνομες. Οι μισθολογικές διαφορές είναι σημαντικές, αλλά δεν αποτελούν τον βασικό καθοριστικό παράγοντα της πραγματικής κατανάλωσης, αυτή εξαρτάται από την πρόσβαση σε *cucs*. Ορισμένοι από τους κρατικούς υπαλλήλους που έχουν πληγεί σκληρά είναι τα μέλη του ΚΚΚ και οι κρατικοί αξιωματούχοι οι οποίοι δεν εμπλέκονται σε ανεπίσημες δραστηριότητες. Μπορεί να έχουν κάποια προνόμια σε είδος, αλλά όχι σε εισόδημα. Για κάποιους επαγγελματίες, τα ταξίδια εργασίας στο εξωτερικό μπορεί να προσφέρουν την ευκαιρία επιπλέον χρημάτων που χρησιμοποιούνται π.χ. για επισκευές σπιτιών. Συν τω χρόνω, η αναλογία των εργαζομένων στο κράτος που λαμβάνει κάποιο είδος μπόνους έχει αυξηθεί. Κατ' αρχάς υπήρχαν τα μηνιαία *janas*, ή τσάντες, βασικών αγαθών, όπως η χλωρίνη ή η οδοντόπαστα, τώρα είναι συνηθισμένα τα μπόνους των 10-25 *cucs* ή και παραπάνω. Την περασμένη δεκαετία, τα εισοδήματα αυξανόμενου αριθμού νοικοκυριών ανήλθαν αρκετά ώστε να αγοράσουν κινητό τηλέφωνο, να βελτιώσουν τα σπίτια τους ή να αγοράσουν μεταχειρισμένο αυτοκίνητο. Αλλά το ονομαστικό κρατικό εισόδημα δεν έχει αυξηθεί σύμφωνα με το κόστος ζωής, έτσι όποιος βασίζεται μόνο στο μισθό του σε πέσος αντιμετωπίζει μεγάλες δυσκολίες.

Η πλούσια μειονότητα αποτελεί μια ξεχωριστή ομάδα. Είναι οι ελάχιστοι άνθρωποι που παίρνουν γενναιόδωρα εμβάσματα, κάποιοι ιδιώτες αγρότες και ελάχιστοι ιδιοκτήτες επιτυχημένων παράνομων ή νόμιμων μη κρατικών επιχειρήσεων, διεθνείς προσωπικότητες του ποδοσφαίρου ή των τεχνών, διεφθαρμένοι διευθυντές επιχειρήσεων και περιστασιακά διεφθαρμένοι δημόσιοι αξιωματούχοι. Που σημαίνει ότι δεν έχουν τα προνόμια αυτά από εισοδήματα σε πέσος που πληρώνει το κουβανικό κράτος. Ζουν σε έναν διαφορετικό κόσμο από την πλειονότητα του πληθυσμού. Η πολιτική απέναντι σ' αυτήν την ομάδα συνίσταται στην ανίχνευση και τιμωρία του

οικονομικού εγκλήματος και στην ενδυνάμωση του φορολογικού συστήματος, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται ότι τα υψηλά εισοδήματα φορολογούνται βαριά, τόσο μέσω του φόρου εισοδήματος όσο και μέσω του φόρου λιανικών πωλήσεων. Όμως η κυβέρνηση δεν επιχειρεί πλέον να εμποδίσει τα υψηλά εισοδήματα που προέρχονται από νόμιμη δραστηριότητα. Έτσι οι περιορισμοί στους παίκτες του μπέιζμπολ να παίζουν στο εξωτερικό καταργήθηκαν και οι Κουβανοί μπορούν τώρα να ταξιδεύουν για δουλειά και να επιστρέφουν.

Για την πλειονότητα όμως, η βελτίωση του επιπέδου ζωής ήταν μικρή και οδυνηρά αργή και γίνεται όλο και λιγότερο υποφερτή –ιδίως στην Αβάνα— επειδή είναι ορατές οι ανέσεις που απολαμβάνουν άλλοι, ανέσεις που συχνά τις αποκτούν χωρίς έντιμη εργασία. Τα βασικά εμπορεύματα ακόμη επιδοτούνται, αλλά κάποια προϊόντα άμεσης ανάγκης έχουν μετακινηθεί από τη διανομή τροφίμων και έχουν ενταχθεί στις αγορο-αγορές. Ήταν μια σταδιακή διαδικασία που συνοδεύτηκε από ελαφρά αύξηση των ονομαστικών μισθών και επέκταση των μπόνους. Η παροχή ενέργειας έχει βελτιωθεί, αλλά υπάρχουν αυξήσεις στις τιμές των κοινωφελών υπηρεσιών ύδρευσης και ηλεκτρισμού, που τείνουν να εξουδετερώνουν τις αυξήσεις των μισθών. Έτσι, πολλοί άνθρωποι μετά δυσκολίας αντιλαμβάνονται τη βελτίωση του επιπέδου ζωής. Ωστόσο, παραμένει άθικτη η κοινωνική προστασία, οι υποδομές και οι δημόσιες υπηρεσίες είναι βεβαίως καλύτερες από πριν, και αυτό αντανακλά τις προτεραιότητες της κυβέρνησης όσον αφορά το πού δαπανά τα νέα κρατικά έσοδα από φόρους και από τις εξαγωγές επαγγελματικών υπηρεσιών.

Μια εναλλακτική λύση:

Η δεύτερη και τελική προεδρική θητεία του Ραούλ Κάστρο θα τερματιστεί το 2018 το αργότερο. Το 2016, όταν η πενταετής διαδικασία «επικαιροποίησης» υπό τις τρέχουσες «Κατευθυντήριες γραμμές» τελειώσει, ο στόχος για την οικονομία είναι να έχει ευρύτερη παραγωγική βάση και μεγαλύτερο ιδιωτικό τομέα, διατηρώντας ταυτόχρονα την καθολική δωρεάν πρόσβαση στην υγεία, την παιδεία και στις κοινωνικές υπηρεσίες. Για να το επιτύχει αυτό η Κούβα, πρέπει να αυξηθεί ο ρυθμός των επενδύσεων. Με δεδομένη την επιτυχία της στην καλλιέργεια σχέσεων με νέους εταίρους, συμπεριλαμβανομένων της Κίνας, της Βραζιλίας και της Ρωσίας, η φιλοδοξία για αύξηση της ροής ξένων επενδύσεων φαίνεται εφικτή. Το πιο περίπλοκο καθήκον για την Κούβα θα είναι να αυξήσει την αποτελεσματικότητα και το δυναμισμό της ενχώριας οικονομίας, ενώ θα αποτρέπει τη διεύρυνση των εισοδηματικών χασμάτων και των κοινωνικών διαιρέσεων που απειλούν το κρατικό-σοσιαλιστικό σχέδιο.

Πριν σπεύσει κανείς να υποτιμήσει την Κούβα ως εξαντλημένη δύναμη, θα πρέπει να αναγνωριστεί το μέγεθος των επιτευγμάτων της μέχρι σήμερα. Ενώ παραδέχονται ότι οι μηχανισμοί της αγοράς μπορούν να συμβάλουν σε μια πιο διαφοροποιημένη και δυναμική οικονομία, οι Κουβανοί διαμορφωτές της πολιτικής δεν κατάπιαν τις υποσχέσεις της πλήρους ιδιωτικοποίησης και φιλελευθεροποίησης και πάντα είχαν στο μυαλό τους το κοινωνικό κόστος. Αυτή η προσέγγιση, που διαμορφώθηκε μέσα σε ακραία δύσκολες διεθνείς συνθήκες, για να πούμε το ελάχιστο, ήταν πολύ πιο επιτυχημένη τόσο σε όρους οικονομικής μεγέθυνσης όσο και κοινωνικής προστασίας από όσο προέβλεπαν τα μοντέλα της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον. Συγκρίνοντας την εμπειρία της Κούβας μ' αυτή των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ στην Ανατολική Ευρώπη –ή με αυτήν της Κίνας και του Βιετνάμ— είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε κάποια χαρακτηριστικά του δρόμου που ακολούθησε.

Πρώτον, η Κούβα ήταν ικανή να διατηρήσει την κοινωνική προστασία μέσα στην κρίση, σε έντονη αντίθεση με τις άλλες χώρες. Όντας η μοναδική χώρα που υπέστη ένα πολύ σοβαρό εξωγενές σοκ και στο πλαίσιο του εχθρικού εξωτερικού περιβάλλοντος, η δέσμευση στην παροχή καθολικής κοινωνικής πρόνοιας αναμφίβολα περιορίσε τα κοινωνικά δεινά. Συνδεδεμένη μ' αυτό

[δεύτερον] ήταν η διαδικασία της εκτεταμένης λαϊκής διαβούλευσης, ιδίως σε τρεις κρίσιμες στιγμές - κατά την έναρξη της κρίσιμης κατάστασης, κατά τη διαδικασία σταθεροποίησης και στο προελούδιο της νέας φάσης προσαρμογής του Ραούλ Κάστρο. Τρίτον, διατηρώντας τον έλεγχο των μισθών και των τιμών στη διάρκεια της πρώιμης περιόδου του σοκ και της ανάκαμψης, ήταν δυνατόν να αποκαταστήσει τη σταθερότητα σχετικά γρήγορα, περιορίζοντας το πληθωριστικό σπινάλι. Αν και οι σταθεροί μισθοί και τιμές δημιούργησαν τις συνθήκες για την άνθηση της ανεπίσημης οικονομίας, χρησίμευσαν επίσης στην ελαχιστοποίηση της αναταραχής και στον περιορισμό του εισοδηματικού χάσματος μέσα στην επίσημη οικονομία. Αν και οι πορείες τους είναι διακριτές, η στρατηγική είναι συγκρίσιμη με το σύστημα του «διπλού μονοπατιού» της Κίνας, όπου το «σχεδιασμένο» μονοπάτι διατηρείται, ενώ το μονοπάτι της «αγοράς» αναπτύσσεται παράλληλα, παρέχοντας ευκαιρίες πειραματισμού και μάθησης. Παρά τις ανεπάρκειες και τις συγχύσεις, η «διχάλωση» και η «δεύτερη οικονομία» της Κούβας έπαιξαν ρόλο στην προσαρμογή στις νέες συνθήκες.

Τέταρτον, το κράτος διατήρησε τον έλεγχο της διαδικασίας οικονομικής αναδιάρθρωσης, που του επέτρεψε να διοχετεύσει τους πολύ περιορισμένους πόρους σε σκληρό νόμισμα σε επιλεγμένους κλάδους, επιτυγχάνοντας αξιοσημείωτη ανάκαμψη των εσόδων σε ξένο συνάλλαγμα σχετικά με την ποσότητα διαθέσιμου κεφαλαίου. Αυτές οι επιλεγμένες επιχειρήσεις χρησίμευσαν επίσης ως «μαθησιακές ευκαιρίες» για τους Κουβανούς σχεδιαστές, οικονομικούς διευθυντές και εργαζόμενους, προκειμένου να σκεφθούν πώς θα προσαρμοστούν στις αλλαγμένες διεθνείς συνθήκες. Η εξαγωγική βάση που δημιουργήθηκε μέσω αυτής της προσέγγισης μπορεί να είναι πολύ στενή για να γίνει η κινητήρια δύναμη μιας διατηρήσιμης οικονομικής μεγέθυνσης μακροπρόθεσμα, αλλά ήταν ο αποτελεσματικός τρόπος για να αποκατασταθεί η παραγωγική ικανότητα μετά την περίοδο της κρίσης. Τέλος, η απόρριψη εκ μέρους της Κούβας της «μετάβασης στον καπιταλισμό» ως μοναδικού δρόμου, όπως υποστήριζε η κυρίαρχη αντίληψη διεθνώς, δημιούργησε τη δυνατότητα για μια διαδικασία προσαρμογής -- περιγράφηκε από κάποιον αξιωματούχο ως «μόνιμη εξέλιξη» [57] -- που ήταν ευέλικτη και ανταποκρινόταν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και περιορισμούς της Κούβας. Αυτή η επιλογή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις συνταγές για φιλελευθεροποίηση και ιδιωτικοποίηση που προώθησαν οι ορδές των συμβούλων «μετάβασης» στις άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Η Κούβα είναι μια φτωχή χώρα, ωστόσο τα συστήματα της υγείας και της εκπαίδευσής της είναι φάροι που φωτίζουν όλη την περιοχή. Η προσέγγισή της έδειξε ότι, παρά τις αντιφάσεις και τις δυσκολίες, είναι δυνατόν να ενσωματωθούν κάποιοι μηχανισμοί της αγοράς σε ένα κρατικά καθοδηγούμενο μοντέλο ανάπτυξης με σχετικά θετικά αποτελέσματα όσον αφορά την οικονομική επίδοση και τα κοινωνικά θέματα.

Όλα αυτά θέτουν το επόμενο ερώτημα: γιατί θα έπρεπε να θεωρήσουμε δεδομένο ότι το κράτος θα αποσυρθεί από τον κυρίαρχο ρόλο του στην οικονομία ή ότι η τρέχουσα αντίληψη των Κουβανών θα πρέπει να δώσει τη θέση της τελικά σε ένα δρόμο μετάβασης στον καπιταλισμό; Μια θεμελιώδης υπόθεση των οικονομιών της μετάβασης στον καπιταλισμό ήταν ο ισχυρισμός του Κορνάι ότι η «μερική αλλαγή του συστήματος» δεν θα μπορούσε να επιτύχει, η αποτελεσματικότητα και ο δυναμισμός θα μεγιστοποιηθούν μόνο όταν γίνει πλήρης ο μετασχηματισμός από ένα «σοσιαλιστικά σχεδιασμένο» οικονομικό σύστημα σε ένα σύστημα «καπιταλιστικής αγοράς», επειδή το πρώτο είναι πολύ άκαμπτο για να επιβιώσει μακροπρόθεσμα. Αλλά η εμπειρία των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ έδειξε ότι η επιτυχία ουδόλως είναι εγγυημένη και ότι τα κοινωνικά δεινά είναι πολύ μεγάλα. Η κουβανική περίπτωση, αν τη δει κανείς χωρίς προκαταλήψεις, δείχνει ότι σε τελευταία ανάλυση είναι εφικτός ένας άλλος δρόμος

-
- [1] Carmelo Mesa-Lago, 'Economic and Ideological Cycles in Cuba: Policy and Performance, 1959-2002', στο Archibald Ritter, ed., *The Cuban Economy*, Pittsburgh 2004.
- [2] Eliana Cardoso and Ann Helwege, *Cuba after Communism*, Cambridge, ma 1992, σσ. 51, 1, 11. Andrés Oppenheimer, *Castro's Final Hour*, New York 1992.
- [3] Η Κούβα εντάχθηκε στο Συμβούλιο Οικονομικής Αλληλοβοήθειας, γνωστό ως Comecon, το 1970, μετά την επιβολή του εμπάργκο των ΗΠΑ που την απέκοψε από τις αμερικανικές αγορές. Άλλα πλήρη μέλη το 1989 ήταν η ΕΣΣΔ, η Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία, η Πολωνία, η Τσεχοσλοβακία, η Ουγγαρία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η Μογγολία και το Βιετνάμ. Ο όρος «οικονομίες της μετάβασης» περιλαμβάνει, στο πλαίσιο αυτού του άρθρου, τα διάδοχα κράτη όλων των πλήρων μελών της Comecon, εκτός από τη Μογγολία και το Βιετνάμ, οι τροχιές των οποίων καθορίστηκαν από τη γειτνίασή τους με την οικονομική σφαίρα της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας.
- [4] See Manuel Franco et al., 'Impact of Energy Intake, Physical Activity and Population-wide Weight Loss on Cardiovascular Disease and Diabetes Mortality in Cuba, 1980-2005', *American Journal of Epidemiology*, vol. 166, no. 12, September 2007.
- [5] Ο όρος «κουβανολογία» επινοήθηκε το 1970, κατ' αναλογία με την κρεμινολογία του Ψυχρού Πολέμου: Helen Yaffe, *Che Guevara: The Economics of Revolution*, Basingstoke 2009, σ. 4. Η Yaffe απαριθμεί τις έρευνες που παραγγέλθηκαν από το Πεντάγωνο, την Υπηρεσία Ερευνών Ειδικών Επιχειρήσεων, τη CIA, τη 'National Defence Education' και το Εθνικό Κουβανο-αμερικανικό Ίδρυμα, το ισχυρό λόμπι των Κουβανών εμιγκρέδων.
- [6] See John Williamson, 'What Washington Means by Policy Reform', in John Williamson, ed., *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, Washington, dc 1990.
- [7] János Kornai, *The Road to a Free Economy*, New York 1990, σ. 31.
- [8] Anders Åslund, 'Principles of privatization for formerly socialist countries', Stockholm Institute of Soviet and East European Economics Working Paper 18, 1991. Leszek Balcerowicz, 'Common fallacies in the debate on the transition to a market economy', *Economic Policy*, vol. 9, no. 19, December 1994.
- [9] Gérard Roland, *Transition and Economics: Politics, Markets and Firms*, Cambridge, ma 2000, σ. 14.
- [10] 'Anti-market features': Mesa-Lago, 'The Economic Effects on Cuba of the Downfall of Socialism in the ussr and Eastern Europe', στο Mesa-Lago, ed., *Cuba after the Cold War*, Pittsburgh 1993, σ. 176. «Με μισή καρδιά»: Mesa-Lago, *Are Economic Reforms Propelling Cuba to the Market?*, Miami 1994, σσ. 70-1.
- [11] Mesa-Lago, *Cuba after the Cold War*, pp. 246-7; Rubén Berríos, 'Cuba's Economic Restructuring, 1990-1995', *Communist Economies and Economic Transformation*, vol. 9, no. 1, 1997, σ. 117. Mauricio de Miranda Parrondo, 'The Cuban Economy: Amid Economic Stagnation and Reversal of Reforms', Canadian Foundation for the Americas, Ontario 2005.
- [12] Αυτά που ακολουθούν στηρίζονται σε συνεντεύξεις, που έγιναν στη διάρκεια μιας σειράς ερευνητικών ταξιδιών, από το 1995, με αξιωματούχους του υπουργείου Ξένων Επενδύσεων

(Minvec), του υπουργείου Τουρισμού (Mintur), του Εμπορικού Επιμελητηρίου, του υπουργείου Βασικής Βιομηχανίας, του υπουργείου Εξωτερικού Εμπορίου και της Κεντρικής Τράπεζας της Κούβας, επίσης με μελετητές του Πανεπιστημίου της Αβάνας και οικονομικούς διευθυντές των Tabagest και Cubaniquel.

[13] Αν και υπάρχει, βεβαίως, στην Κούβα η επιρροή της παράνομης πώλησης και του παράνομου πλουτισμού, η επίμονη προσπάθεια να διατηρηθούν τα ηθικά μέτρα και σταθμά είναι εμφανής όχι μόνο στους επίσημους κανόνες που καθορίζουν τη συμπεριφορά των μελών της κυβέρνησης και του κόμματος, και στις σοβαρές τιμωρίες για όσους βρίσκονται ένοχοι διαφθοράς, αλλά επίσης στη συμπεριφορά και την εμφάνιση των περισσότερων αξιωματούχων. Μια εξαντλητική μελέτη που σχεδιάστηκε για να καταδείξει το βαθμό διαφθοράς στην Κούβα κατέληξε στο ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα και επιβεβαίωσε το βαθμό των προσπαθειών που καταβάλλονται για να περιοριστεί: Sergio Díaz-Briquets and Jorge Pérez-López, *Corruption in Cuba: Castro and Beyond*, Austin 2006. Η Κούβα καταγράφεται σχετικά θετικά στους δείκτες διαφθοράς τόσο της Παγκόσμιας Τράπεζας όσο και της Διεθνούς Διαφάνειας.

[14] For example, Cardoso and Helwege, *Cuba after Communism*, σσ. 44-6.

[15] Richard Gott, *Cuba: A New History*, New Haven, ct 2004, σ. 325. See also Isaac Saney, *Cuba: A Revolution in Motion*, London and New York 2004. Antonio Carmona Báez, *State Resistance to Globalization in Cuba*, London 2004.

[16] Manuel Pastor and Andrew Zimbalist, 'Waiting for Change: Adjustment and Reform in Cuba', *World Development*, vol. 23, no. 5, 1995. Βλ. επίσης Jorge Domínguez and Daniel Erikson, 'Cuba's Economic Future: A Dozen Comparative Lessons', στο Shahid Javed Burki and Daniel Erikson, eds, *Transforming Socialist Economies: Lessons for Cuba and Beyond*, Basingstoke 2005. Susan Eckstein, *Back from the Future: Cuba under Castro*, New Brunswick 1994.

[17] José March-Poquet, 'What Type of Transition Is Cuba Undergoing?', *Post-Communist Economies*, vol. 12, no. 1, 2000. Claes Brundenius, 'Whither the Cuban Economy after Recovery?', *Journal of Latin American Studies*, vol. 34, no. 2, May 2002.

[18] Εξαιρέση αποτελεί μια βιαστική σύγκριση ανάμεσα στην Κούβα και τις οικονομίες της μετάβασης από τους Mesa-Lago and Pérez López (*Cuba's Aborted Reform: Socioeconomic Effects, International Comparisons, and Transition Policies*, Gainesville, fl 2005, pp. 158-164). Τα δεδομένα τους επιβεβαιώνουν ότι το ΑΕΠ της Κούβας τείνει να είναι πλησίον του μέσου όρου των οικονομιών της μετάβασης, αλλά η πραγμάτευση αποκαλύπτει το σκοπό τους, εστιάζοντας μόνο στις αδυναμίες της Κούβας σχετικά με τις οικονομίες που παρουσιάζουν τις ισχυρότερες επιδόσεις και αποκλείοντας την πιθανότητα ότι μπορεί η Κούβα να έχει οικονομική μεγέθυνση ούτως ή άλλως.

[19] Μια προσέγγιση «αναλυτικής αφήγησης», που καταδεικνύει το φάσμα των πιθανών δρόμων μετασχηματισμού, εξετάζοντας πώς οι συγκεκριμένες συνθήκες καθόρισαν τα αποτελέσματα της πολιτικής σε κάθε περίπτωση, διερευνήθηκε από τον Dani Rodrik και άλλους—κυρίως Yingyi Qian, 'How Reform Worked in China'—στο Rodrik, ed., *In Search of Prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth*, Princeton and Oxford 2003.

[20] Βλ. την αναφορά του José Luis Rodríguez García, 'La Economía de Cuba ante la cambiante coyuntura internacional', στο *Economía Cubana*, vol. 1, nos. 1 and 2, 1991 and 1992.

[21] oecd, *Geographical Distribution of Financial Flows to Developing Countries*, 1998.

- [22] Για τη μετά την κρίση στρατηγική ως *rectificación*, βλ. Mesa-Lago, Svejnar and Pérez López στο Mesa-Lago's *Cuba after the Cold War*. Jorge Pérez López, 'Castro Tries Survival Strategy', *Transition*, World Bank 1995. Για την αποτυχία ως προς την αντιμετώπιση της κρίσης : Marifeli Pérez-Stable, *The Cuban Revolution: Origins, Course and Legacy*, Oxford 1999, σ. 176.
- [23] Nauro Campos and Fabrizio Coricelli, 'Growth in Transition: What We Know, What We Don't and What We Should', *Journal of Economic Literature*, vol. 40, no. 3, September 2002, Table 6.
- [24] *Economía Cubana: Boletín Informativo*, vol. 1, no. 2, σ. 21 και vol. 1, no. 7, σ. 22, 1992.
- [25] José Alvarez, 'Overview of Cuba's Food Rationing System', Gainesville, fl 2004, σ. 4.
- [26] Paul Collins, 'Cuba's Food Distribution System', στο Sandor Halebsky et al., *Cuba in Transition: Crisis and Transformation*, Boulder, co 1992.
- [27] Julia Wright, *Sustainable Agriculture and Food Security in an Era of Oil Scarcity: Lessons from Cuba*, London 2008.
- [28] Οι προσπάθειες να διατηρηθεί η λήψη βασικών θρεπτικών ουσιών περιγράφονται από Angela Ferriol Muruaga in 'La seguridad alimentaria en Cuba', *Economía Cubana: Boletín Informativo*, vol. 2, no. 3, 1996. 'Pobreza en condiciones de reforma económica: el reto a la equidad en Cuba', *Cuba: Investigación Económica* 4, no. 1, inie, 1998. 'Política social cubana: situación y transformaciones', *Temas*, 1998, και 'Retos de la política social', *Cuba: Investigación Económica* 11, no. 2, 2005.
- [29] Antoni Karcia, *Cuba in Revolution: A History Since the Fifties*, London 2008, σ. 165, όπου περιγράφεται η δημιουργία των *Consejos Populares*, ως «νέο επίπεδο πολιτικής αντιπροσώπευσης της λαϊκής γειτονιάς».
- [30] Elena Álvarez, 'Características de la Apertura Externa Cubana (I)', *Economía Cubana: Boletín Informativo*, vol. 1, no. 26, 1996.
- [31] *pcc, iv Congreso del Partido Comunista de Cuba: Discursos y Documentos*, Havana 1992.
- [32] Για την περιγραφή, βλ. Gail Reed, *Island in the Storm: The Cuban Communist Party's Fourth Congress*, Melbourne and New York 1992.
- [33] Campos and Corricelli, 'Growth in Transition: What We Know', Table 10.
- [34] Joseph Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*, London 2002, σσ. 133-65. Βλ. επίσης Branko Milanovic, 'Income, Inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy', *World Bank Regional and Sectoral Studies*, Washington, dc 1998.
- [35] Marisa Wilson, 'No Tenemos Viandas! Cultural Ideas of Scarcity and Need', *International Journal of Cuban Studies* 3, June 2009.
- [36] Οι εκδόσεις των αρχών της δεκαετίας του 1990 του *Economía Cubana: Boletín Informativo* περιγράφουν τις μεταβαλλόμενες ανησυχίες και τις αντιδράσεις.
- [37] George Carriazo, 'Cuba: Apertura y adaptación a una nueva realidad', *Economía Cubana: Boletín Informativo* 15, May 1994.
- [38] Fidel Castro, *Por el camino correcto: Recopilación de textos*, Havana 1986, quoted in Díaz-Briquets and Pérez-López, *Corruption in Cuba*, σ. 164. Η πρόταση να ανοίξουν ξανά οι αγορές των αγροτών, που έκλεισαν το 1986 με το πρόγραμμα της *rectificación*, απορρίφθηκε

στο συνέδριο του ΚΚΚ το 1991. Τον Δεκέμβριο του 1993, η Εθνοσυνέλευση απέρριψε άλλη μια έκκληση να ανοίξουν και πάλι. Έτσι το θέμα αφέθηκε για την ατζέντα των *Parlamentos Obreros* του Ιανουαρίου-Μαΐου 1994.

[39] Carriazo, 'Cuba: Apertura y adaptación a una nueva realidad'.

[40] Campos and Coricelli, 'Growth in Transition: What We Know', Table 6.

[41] onei; World Bank, *World Development Indicators*.

[42] Η μέση πρόσληψη θερμίδων επανήλθε στο προ κρίσης επίπεδο το 1999: Franco et al, 'Impact of Energy Intake'.

[43] Ο δείκτης τιμών καταναλωτή του Εθνικού Ινστιτούτου Πληροφοριών και Στατιστικής (onei) δεν δημοσιεύτηκε στα έτη 1990-94, όταν η αξία του πέσο έπεφτε, έτσι δεν υπάρχει δείκτης για τους επίσημους πραγματικούς μισθούς. Οι πιο χαμηλές τιμές των τροφίμων έχουν συμβάλει στη μείωση του επίσημου δείκτη τιμών καταναλωτή κατά 11,5 % και 4,9 % το 1995 και το 1996, αντίστοιχα.

[44] Ο μέσος επίσημος πληθωρισμός της Κούβας ήταν μηδενικός στα 1997-2000 και μόλις 2% στα 2000-12, συγκρινόμενος με τους μέσους όρους των «χωρών της μετάβασης» στον καπιταλισμό που ήταν 28% στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και περίπου 8% στα 2000-12. Υπάρχουν πολλές διαφωνίες σχετικά με το επίσημο ποσοστό πληθωρισμού της Κούβας: οι πραγματικές αλλαγές στο κόστος ζωής ποίκιλλαν ανάμεσα στα νοικοκυριά, ανάλογα με το ποια αναλογία του εισοδήματός τους δαπανούσαν σε ποιο τύπο αγοράς -- επίσημη ή ανεπίσημη, αστική ή αγροτική, με πέσος ή με σκληρό νόμισμα— όπου οι τιμές απέκλιναν σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, ελάχιστη αμφιβολία υπάρχει ότι, αν και η αγοραστική δύναμη μειωνόταν, η συνολική πραγματική κατανάλωση των νοικοκυριών δεν μειώθηκε σε ρυθμό που θα ήταν ανάλογος με τα κατά μέσο όρο ποσοστά πληθωρισμού των οικονομιών της μετάβασης από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

[45] Αυτές οι εκτός επικράτειάς τους εξουσίες που παραχώρησαν στον εαυτό τους οι ΗΠΑ έγιναν αντικείμενο μιας από τις ελάχιστες διαμαρτυρίες των συμμάχων τους: η ΕΕ υπέβαλε αίτημα στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου για σύσταση επιτροπής που θα εξέταζε τις διατάξεις του νόμου Χελμς-Μπάρτον ως παραβιάζουσες σειρά συμφωνιών, αίτημα που αποσύρθηκε όταν οι ΗΠΑ συμφώνησαν να μην ασκήσουν διώξεις στις χώρες της ΕΕ. Ο Καναδάς, το Μεξικό, η Ισπανία, η Γαλλία, η Ιταλία και η Ολλανδία συνέχισαν να εμπορεύονται με την Κούβα. Σε εκτελεστικά στελέχη της Sherritt International, μιας канаδικής μεταλλευτικής εταιρείας, απαγορεύτηκε η είσοδος στις ΗΠΑ.

[46] Julio Carranza Valdés, Luis Gutiérrez Urdaneta, and Pedro Monreal González, *Cuba: Restructuring the Economy: A Contribution to the Debate*, London 1996. The sequence of events is documented in Mauricio Guilliano, *El Caso de cea: Intelectuales e Inquisidores en Cuba. ¿Perestroika en la Isla?*, Miami 1998.

[47] Τα ποσοστά των επενδύσεων της δεκαετίας του 1990 παρέχονται από Campos and Coricelli, 'Growth in Transition: What We Know'; more recent data is provided by the undp and World Bank *World Development Indicators*.

[48] Η πολιτική των άμεσων ξένων επενδύσεων εξετάζεται πληρέστερα στο Emily Morris, 'Cuba's New Relationship with Foreign Capital: Economic Policy-Making since 1990', *Journal of Latin American Studies*, vol. 40, no. 4, 2008.

[49] World Bank (δεδομένα για την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη).

[50] Οι σειρές για το επίσημο ΑΕΠ της Κούβας βασίζονται σε τιμές και σταθμίσεις του 1997, πράγμα που συνεπάγεται κάποια στρέβλωση των ετήσιων ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης, αν και έχει μικρή διαφορά από τη συνολική τάση. Οι Jorge Pérez-López και Carmelo Mesa-Lago αρχικά αμφέβαλαν για την ύπαρξη ισχυρής οικονομικής μεγέθυνσης στα 2005-08, αποδίδοντάς την σε «ασυνέχειες, συσκότιση και συγχύσεις»: βλ. 'Cuban gdp statistics under the special period', *Cuba in Transition 2009*, asce, σσ. 153-66. Ήταν πιο έτοιμοι να δεχτούν τα επίσημα στοιχεία για το ΑΕΠ, όταν άρχισε να δείχνει στασιμότητα.

[51] «Η Επανάσταση αισθάνεται την ιστορική στιγμή, αλλάζει όσα πρέπει να αλλάξουν», Φιντέλ Κάστρο, 1 Μαΐου 2000.

[52] Partido Comunista de Cuba, 'Proyecto de Lineamientos de la Política Económica y Social del Partido y la Revolución', 2011.

[53] Για το ρόλο των συνδικάτων, βλ. Steve Ludlam, 'Cuban Labour at 50: What About the Workers?', *Bulletin of Latin American Research*, vol. 28, no. 4, 2009, και 'Aspects of Cuba's Strategy to Revive Socialist Values', *Science and Society*, vol. 76, no. 1, 2012, σσ. 41-65. Το πιο πρόσφατο προϊόν των διαβουλεύσεων ανάμεσα στην κυβέρνηση και τα συνδικάτα ήταν ο Εργατικός Κώδικας (Νόμος 116) που εγκρίθηκε από την Εθνοσυνέλευση, τον Δεκέμβριο του 2013, μετά από μια διαδικασία συζητήσεων στην οποία συμμετείχαν 2,8 εκατομμύρια εργάτες, όπως αναφέρθηκε.

[54] Κατά λέξη μετάφραση: «Θα υπάρξει προχώρημα προς την ενοποίηση του νομίσματος, λαμβάνοντας υπόψη την παραγωγικότητα της εργασίας και την αποτελεσματικότητα των διανεμητικών και αναδιανεμητικών μηχανισμών. Λόγω της περιπλοκότητάς της, αυτή η διαδικασία θα απαιτήσει σθεναρή προετοιμασία και εκτέλεση, τόσο σε αντικειμενικό όσο και σε υποκειμενικό επίπεδο».

[55] *Gaceta Oficial*, 6 March 2014.

[56] Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. 'Cuba prepares for exchange-rate reform', *Economist Intelligence Unit*, 12 March 2014.

[57] Συνέντευξη, υπουργός Ξένων Επενδύσεων και Οικονομικής Συνεργασίας, Αβάνα, Ιούνιος 1996.

Μετάφραση : Αριάδνη Αλαβάνου

